

DUBROVČANIN MARIN RAFAELI O DVO-STAVNOM KNJIGOVODSTVU 1475. GODINE (otkriće nepoznate knjige i pisca)

Talijansko izdanje knjige Benedikta Kotruljevića *O umijeću trgovine*, koje je priredio Ugo Tucci i tiskao 1990. godine, na osnovu dotad nepoznatih prijepisâ Kotruljevićeva rukopisa, datiranih s kraja 15. stoljeća, pobudilo je u svijetu iznimni interes za tog dotad u svijetu slabo poznatog našeg ekonomskog pisca. Za njega se sada interesiraju ne samo povjesničari ekonomske misli i povjesničari knjigovodstva, već i svi oni koji se bave mediteranskim gospodarstvom, trgovinom i poduzetništvom. Dokaz tome je i novopronađeni rukopis Marina Rafaelija, Dubrovčanina (kako on sam ističe), koji je nastao upravo potragom za najstarijim poznatim prijepisom Kotruljevićeve knjige *O umijeću trgovine*.

Kristeller (1989) je, naime, upozorio da se najstariji prijepis Kotruljevićeva rukopisa čuva u Nacionalnoj biblioteci u La Valetti (Malta) i da taj potječe iz 1475. godine, pa je on stariji od onih dvaju rukopisa, na temelju kojih je Tucci priredio novo izdanje Kotruljevića. Idući tim tragom dva su se nizozemska istraživača uputile na Maltu i tamo našle rukopis Marina Rafaelija.

Tako rastući interes za Kotruljevića pridonosi pojačanom interesu za Dubrovnik i njegovu gospodarsku povijest. Odras su toga i međunarodni simpozij, koji su organizirali zajednički HAZU i Hrvatski računovoda (tiskano u dva sveska 1996. i 1997.), kao veliki broj napisa, koji se pojavio u inozemstvu o Kotruljeviću (vidi u prilogu u literaturi izbor napisa na talijanskom, španjolskom, engleskom i nizozemskom jeziku). Bez pretjerivanja moglo bi se reći da je o Kotruljeviću u minulih deset godina objavljeno više radova, nego u prethodnih 430, koliko je do 1988. proteklo od njegove knjige. Veliki broj istraživača ne bavi se samo knjigom Kotruljevića, već ga sve češće obrazlaže s povijesnim, gospodarskim i kulturnim prilikama vremena i mjesta na kome je radio i pisao. Tak-

va je i studija »La Riegola de Libro. Bookkeeping Instructions from the Mid-Fifteenth Century«, koju su u ljeto 2000. godine prezentirali na 8. svjetskom kongresu povjesničara knjigovodstva Nizozemci Anne J. van der Helm i Johanna Postma, a koja je tiskana na engleskom jeziku u zborniku *Accounting and History*, u izdanju *Association Espanola de contabilidad y Administration de Empresa* u Madridu 2000. godine (str. 147-178).

Povijest otkrića

P. O. Kristeller otkrio je (i objavio 1989. godine) da se u Nacionalnoj biblioteci Malte čuva najstariji poznati prijepis Kotruljevićeve knjige, datiran 1475. godinom, a koji je u Napulju prepisao Dubrovčanin Marino de Raphaeli. Ugo Tucci, koji je svoju knjigu tiskao 1990. godine, nije znao za taj prijepis, pa stoga u svom kritičkom izdanju Kotruljevićeve knjige (1990.) nije koristio taj prijepis, unatoč poznatoj maksimi da je vjerojatno najstariji prijepis najbliži originalu. Kod nas je na Kristellerovo otkriće upozorio u više prilika Žarko Muljačić (1994., 1995. i 1996.). Višekratno je isticao pri tome kako se na kraju prijepisa Kotruljevićeva teksta nalaze "financijske bilješke" iz 1475. godine, koje je pripisao vlasniku rukopisa knjige. Tako je postupio i filolog Zanato (1993.), koji je dao briljantnu analizu (jezičnu) svih triju poznatih rukopisa Kotruljevićeve knjige, uspostavljajući i genealoško stablo tih prijepisa; međutim, bilješke na kraju tretirao je kao puke "primjere iz knjigovodstva".

Autori studije nisu se time zadovoljili, pa su golemim radom pročitati te "financijske bilješke" i s čuđenjem pronašli da se ne radi o povremenim ispisima knjigovodstva, koje je vodio Marino de Rafaeli, već o **prvom udžbeniku iz knjigovodstva u svjetskoj literaturi**. Sama knjiga nema naslova, pa su autori kao naslov koristili prve riječi teksta knjige, koji glasi: *Questa si la riegola del libro, laqual si fondamento de ogni quadernier* etc, što bi u prijevodu glasilo: "U ovoj se knjizi izlažu pravila za dnevnik, što je temelj svakog knjigovodstva". Taj dugi naslov Nizozemci skraćuju, pa

je u tekstu nazivaju samo *La riegola del Libro*, što bismo mi mogli prevesti kao "Pravila knjiženja".

Autori su ustvrdili da je prijepis Kotruljevićeve knjige i "Pravila knjiženja" pisala ista ruka (pismom kojeg talijani nazivaju *mercantesca*), a to je ona Dubrovčanina Marina de Raphaelija. Obje su knjige pisane na *lingua franca* tadašnjeg Mediterana, talijanskim jezikom (s iznimkom jedne jedine stranice u Rafaelijevom tekstu, koja je pisana latinskim!). Obje su knjige bile od davne 1475. godine uvezane zajednički, o čemu svjedoči konzekutivna paginacija i isti rukopis. Pretpostavljaju da su oba teksta bila korištena u istoj trgovačkoj obitelji, da su je vlasnici smatrali iznimno vrijednim priručnikom, o čemu svjedoče i bogato kolorirani inicijali u četiri boje, sa zlatnim listićima! Autori nisu našli objašnjenje kako su ta dva djela došla na Maltu: ali su otkrili da je knjižničar Ignatio Xaverio Mifsud poznao taj tekst već 1756. godine i napisao esej o Benediktu Kotruljeviću, posvećujući ga knjižničaru kraljevske biblioteke u Napulju, s uvjerenjem da je Kotruljević bio Napolitanac.

Opis i sadržaj knjige

Knjiga ima 36 stranica, na kojima se nalazi 50 redaka teorijskih instrukcija u pogledu knjiženja i 266 primjera načina unošenja trgovačkih aktivnosti u Dnevnik i glavnu knjigu. Rafaeli tih 266 primjera izlaže pedagoški: kreće od jednostavnih primjera, preko složenijih slučajeva, da bi na kraju tumačio knjigovodstvo pri vrlo specijaliziranim operacijama ondašnje mediteranske trgovine. Stoga Rafaeli dijeli tekst u 13 dijelova. U prvom se nalaze elementarni primjeri dvostavnog knjigovodstva; u drugom se izlažu postupci prigodom kupovine i prodaje; u trećem se to razrađuje na komisio-nim kupovinama i prodajama - za druge osobe; u četvrtom se razrađuje primjer putovanja u Beirut, po nalogu i računu drugoga, u petom iznosi postupak i knjiženja državnih obveznica, koje su izdavale pojedine republike da bi namakle sredstva za neke tekuće poslove. U šestom poglavlju razrađuju se knjiženja, koje ima

trgovac koji putuje sa još nekolicinom drugih na brodu na Levant, a pri čemu se zastaje u pojedinim lukama, prodaje dio robe, kupuju druge robe ili zamjenjuju svoje za one koje se nalaze u mjestu doplovljenja. U sedmom se opisuje što se nabavlja i kako se knjiže stavke o najamnini broda koji putuje u Aleksandriju; u osmom se poglavlju opet razrađuje zajedničko ulaganje u robe koje se krcaju na brod, a koji će pristajati u više luka i razmjenjivati robe s kojima je doplovio s robama kojih ima jeftino i u obilju u luci pristajanja; u devetom se poglavlju opširno obrađuje trgovina svilom od kupovine kokona, preko pređenja i tkanja do prodaje gotovih proizvoda. Primjeri knjiženja, koje Rafaeli daje, proširuju se u desetom poglavlju, gdje se obrađuju knjiženja troškova pri izgradnji kuće (*palazzo*), ali i način iznajmljivanja kuće, kao i postupak s dospjelim naplatama i potraživanjima. Opširno se navode primjeri knjiženja mjena, kako ih treba tretirati prilikom protestiranja; zatim knjiženja oko najma broda i brodskog osiguranja, organizacije putovanja i kako bilancirati u glavnoj knjizi sve te aktivnosti.

Primjeri, koje navodi Rafaeli, uvijek nose točan datum, kad su operacije izvršene, kao i puna imena trgovca, prodavaoca, odnosno kupca, koji je sudjelovao u prometu. Tako ova knjiga primjera postaje bogat izvor za gospodarsku povijest, budući da ona nisu fiktivna, već stvarna. Autori su se upustili u analizu tih imena i našli da je među njima samo jedan jedini Napolitanac (Alvisi Luigi Coppola, koji je u Napulju djelovao kao brodski osiguravatelj nakon 1452. godine). Svi ostali su iz sjeverne i srednje Italije (Mlečani, Firentinci, trgovci iz Luce i Siene, ali se spominju i imena trgovaca iz Londona i Carigrada). Nema potrebe navoditi da se među njima nalaze i imena Dubrovčana, uključujući i obitelj Rafaelija.

Navest ću kao ilustraciju tih knjigovodstvenih unesaka onaj u kojem Rafaeli vodi računovodstvo zajedničkog trgovačkog posla. Evo kako se to piše:

Per: novčani iznos A, u zajedničkom poslu mene Rafaela de Marina samog s gospodom Anzalom Zonom i Antonijem Soranzom, u koji

posao ulažem 500 dukata, za moj ulog u dobitku i gubitku pothvata, ulažem odmah ..... 50 dukata

To je prvi unos u dvostavno knjigovodstvo zajedničkog pothvata, u kome je Rafael de Marin knjigovoda. Kasnijim unosima on pokazuje koliko su partneri nabavili robe, koju će on nositi na svom putu radi prodaje, kolika je vrijednost te robe, koliko je uzeo novčanih sredstava za put, kako bi mogao obaviti predviđene poslove i “olakšati trgovinu tijekom puta”. Pri tome se razlikuju unosi za robu: ponegdje to je roba nabavljena “za zajedničko partnerstvo”, a ima nabavaka gdje takve oznake nema, što indicira da postoji posebna knjiga, odvojena, u kojoj se obračunava pojedinačni posao trgovca, koji putuje na brodu s robom. Čak 53 stavke opisuju knjiženja, koja su se zbila tijekom tog zajedničkog posla i putovanja brodom. Takva specifikacija omogućuje ekonomskom povjesničaru da jasno sagleda što se sve zbivalo u mediteranskoj trgovini sredinom 15. stoljeća. Daju se, naime, precizni podaci o količinama i cijenama robe, njenom pakiranju i troškovima dostave robe na brod. Stavka kako je piše Marin Raffaelli *con tutte spese fin porto in galea* odgovarala bi modernoj koncepciji cijena FOB, budući da uključuje troškove transporta, pakiranja i dostave robe na sam brod, uz, dakako, samu cijenu robe. Zatim se vrijednosti robe dodaje trošak prijevoza brodom (u ovom slučaju do Aleksandrije), kao i troškovi osiguranja. Roba se u Aleksandriji prodaje preko tamošnjeg agenta, koji prodaje robu po određenoj cijeni, što omogućuje utvrđivanje dobiti po svakoj ukrcanoj robi, ali i po poslu u cjelini. U dobit iz poslovanja uključuje se i profit, koji nastaje iz trgovine robom, koju je agent nabavio u Aleksandriji i koja se prodaje negdje u Italiji (jer se brod ne vraća prazan).

Rafaelli već sredinom 15. stoljeća poznaje kalkulaciju troškova proizvodnje, što dokazuje na primjeru proizvodnje svilenih tkanina. Poduzeće (na talijanskom *botege*) kupuje prvo koke, zatim ih daje na preradu i upređanje; svilena se nit šalje tkalcima na grubo tkanje i bojenje, a potom slijedi finalizacija u visoku

kvalitetu, koju provode vrsni zanatlije. Knjigovoda Rafaelli preporuča da se vodi posebna evidencija za cijeli taj proces: koliko je kupljeno robe, u kojoj se fazi prerade nalazi, s preciznom naznakom koliko se platilo pojedinom zanatliji za njegove usluge. U Rafaellijevoj knjizi nalazimo čudesne podatke o troškovima koje knjigovoda registrira već tada: kolike su provizije nabavljača sirovina, koliko su plaćeni oni koji su mjerili količinu nabavljene i dostavljene robe, koji su iznosi dati za trhonoše koji su prenosili robu od jednog do drugog zanatlije i slično. Tu Rafaelli računa i kalo (tako se i piše na srednjovjekovnom talijanskom jeziku!), i koliko je dobio za otpatke iz osnovnog procesa proizvodnje (primjerice, kratka vlakna svile, koja se ne daju upredati, prodaju se za podstavu proizvođaču kapa, koji se naziva *bereter*, od čega dolazi riječ beretka). Kad se konačno prodaje proizvedena svilena tkanina, tada se to knjiži kao prihod *botege*, koji se po odbitku troškova proizvodnje dijeli među “kompanjone” (jer je i taj posao nerijetko u rukama više “kompanjona”).

Ne treba dužiti: iz naizgled suhoparnih podataka, koje iznosi Rafaelli u svojoj knjizi, pokazujući kako se dvostavno knjiže sve te stavke, izbija u svoj punoći život mediteranske trgovine sredinom 15. stoljeća. Tu vidimo i poduzetnike, koji teže maksimizaciji dobiti i minimiziranju rizika, proisteklih iz trgovine na velike distance. Tako nam knjiga Marina Rafaellija otvara uvid u taj svijet, koji ćemo nakon cjelovite analize moći mnogo lakše percipirati nego dosada. Pritom se javlja i pitanje kako je autor došao do te bogate građe? Trgovci su i onda nerado davali podatke iz svojih poslovnih knjiga: nisu htjeli da drugi trgovci krenu njihovim putem u traženju najekonomičnijih poslova. Time bi sami sebi stvarali konkurente, što je u to vrijeme bilo još nezgodnije nego danas. Autori zato postavljaju hipotezu, po kojoj je Rafaelli u svojoj knjizi skupio mnoge primjere i kod drugih autora, koji su tada “predavali” učenicima svoje znanje o tehnikama i načinu vođenja dvostavnog knjigovodstva. Po njima, Rafaelli je objedinio te danas iščezle

primjere, izgubljene u prašini vremena, u logičku cjelinu, svrstavajući ih po vrstama posla. Izvršio je to na tako visokom nivou, da se u idućih pedesetak godina ništa bolje nije pojavilo u literaturi o tim pitanjima. Tako su dostignuća i drugih autora, ali i našeg Rafaelija, sačuvana od zaborava i sada otkrivena nakon 425 godina. Sve je to dokaz poduzetničkog duha u Dubrovniku u drugoj polovici 15. stoljeća, kad dubrovačko gospodarstvo dostiže svoj apogej. Otkriće ove knjige, po nizozemskim autorima, daje još jednu potvrdu takvom gledištu.

Znanstvena verifikacija

Didaktičke knjige ove vrste uvijek podliježu znanstvenoj kontroli: nastoji se utvrditi jesu li izneseni primjeri stvarni ili su pak hipotetski; jesu li ilustracija mogućih slučajeva ili odraz stvarnih činjenica iz onog doba? Znanstvena verifikacija provodi se na temelju nekoliko parametara: jesu li spomenuta imena stvarna ili su fiktivna; jesu li jedinične cijene, koje se navode, u skladu sa saznanjima tih cijena iz drugih izvora; jesu li navedene operacije o trgovini, osiguranju, vozarini i drugom korespondentne s drugim izvorima itd. Nizozemski autori proveli su analizu samo na primjeru imena, spomenutih u Rafaelijevoj knjizi o pravilima knjiženja i došli do podatka da je postojanje ličnosti, koje Rafaeli navodi, potvrđeno u 31,8% slučajeva u drugim izvorima. Radi komparacije recimo da poznata knjiga G. A. Taglienteja (*Considerando diversi mercanti*, Venezia, 1525) ima svega 15,4% potvrđenih imena; Manzonijsva *Quaderno doppio col suo giornale* (Venezia, 1540) samo 12,7%; Casanovin *Specchio lucidissimo* (Venezia, 1558) ima nešto više od 20% poznatih imena, spomenutih u drugim izvorima; jedini potpuniji izvor je knjiga M. Schwarza: *Venezianischer Handel der Fugger Musterbuchhaltung* (Venezia, 1994), koja bilježi čak 50% potvrđenih imena u drugim izvorima.

Mjereno tim kriterijima, Rafaelijeva knjiga je iznimno pouzdana, čak najviše, izuzmemo li knjigovodu Fuggera u Veneciji. Kako je usto i najstarija od svih poznatih, ona će svakako

postati važan izvor ne samo za povijest knjigovodstva, već i za gospodarsku povijest mediteranske trgovine i Dubrovnika posebno. Rekoh "mediteranske", jer primjeri koje Rafaeli navodi, potiču najvećim dijelom iz venecijanske trgovine pa na toj osnovi autori studije pretpostavljaju da je Marin Rafaeli svoju knjigovodstvenu "početnicu" samo komponirao u Napulju, koristeći neke starije slične izvore. Očito je, nadalje, da se knjiga nije namjeravala koristiti u Napuljskom Kraljevstvu, jer bi u tom slučaju broj primjera iz samog Napulja morao biti veći!

Po uvjerenju autora novopronađena knjiga Marina Rafaelija bitno mijenja povijest knjigovodstva. Ona se dosad dijelila na rani tzv. "dokumentarni" period, u kojem se dvostavno knjigovodstvo dokazivalo malobrojnim sačuvanim knjigovodstvenim knjigama trgovaca i nekih institucija. Drugo doba počinje s pisanim djelima o knjigovodstvu Kotruljevića (1458) i Paciolijsa (1494). Novootkrivena knjiga Marina Rafaelija pomiče unazad tu granicu, iako još nije moguće precizno odrediti koliko unazad. Naime, dio knjige, koji pokazuje dvostavno knjigovodstvo iz razdoblja oko 1440. godine, možda i nije najstariji, budući da još uvijek nisu pročitani svi dijelovi rukopisa.

Otvorena pitanja

Autori su sami svjesni činjenice kako u sadašnjoj fazi istraživanja nisu u mogućnosti odgovoriti na sva pitanja. Oni pišu: "Uvijek istraživanje novog postavlja više pitanja nego što se može na njih odgovora dati. Zato mislimo i vjerujemo da će i drugi autori dovršiti i upotpuniti naše istraživanje".

Prvo je takvo pitanje: što znamo o piscu same knjige? Nizozemski autori obitelj Rafaelija poznaju samo na temelju 4 unosa u samoj knjizi. Rafaeli de Nicolo, koji se spominje u prvom dijelu rukopisa, rođen je po mišljenju autora između 1405. i 1409. godine u Dubrovniku i 1465. godine napravio je testament (sačuvan u dubrovačkom arhivu), iz kojeg proizlazi da je tada imao čak 6 sinova, svaki je bio mlađi od 24 godine. Peti po redu se zvao Marin

(*Test. Not.* sv. 18, f. 144v-145r). Je li to pisac knjige? Drugi Rafaeli de Marin spominje se u 6. dijelu knjige, na temelju knjigovodstvenih dokumenata iz 1439. godine. Autori smatraju da je taj bio izvršilac oporuke Sigismunda de Rafaeli (koju je proveo zajedno sa Bartolom de Gozze, koji je u to vrijeme boravio u Napulju). Enigmatičan je Marin Rafaeli, koji je istoimeni kao i pisac i prepisivač teksta Kotruljevića: ne znamo je li se radi o ocu ili sinu našeg pisca (poglavlje VIII.). Prije nego što se precizno utvrdi genealoško stablo dubrovačkih Rafaelija teško ćemo moći dati preciznije odgovore o pozivu i poslovima samog pisca "pravila knjiženja". No vrlo je vjerojatno da bi pomnija analiza vrela dubrovačkog arhiva mogla pomoći pri odgonetanju tog novog imena naše ekonomske literature.

Autori namjeravaju, pišu u svojoj studiji, izdati cijelu knjigu i popratiti je temeljitom analizom ne samo knjigovodstvenih uputa, već i analizom mediteranske trgovine (s detaljnom obradom trgovaca, koji se spominju, trgovačkih putova, iskazivane dobiti i drugog, što omogućuje novopronađena knjiga). Poželimo autorima što skoriji izlazak te knjige. Njima valja čestitati na golemom poslu, koji su već obavili. Vjerujemo da će se do objavljivanja knjige naći i drugih istraživača, koji će produbiti skromna znanja i o piscu i o njegovim poslovima. U tome bi i naši istraživači mogli dati značajni doprinos.

Na kraju još jedan opći komentar. Studija naših autora iz Nizozemske pokazuje kako se u novim uvjetima istraživanja mnogo lakše razrješavaju neke stare dileme i nejasnoće. Navest ću samo jedan izvod iz ove izvrsne studije na temu je li Pacioli poznavao djelo našeg Kotruljevića i u kojoj ga je mjeri koristio.

Na početku dvadesetog stoljeća Kheil je sumnjao o originalnosti Paciolijsva rada (1906); Penndorf (1933) je već tvrdio da je Pacioli sistematizirao i skupio ono iz dvostavnog knjigovodstva, što je tada našao kod različitih autora. Penndorf je pri tome ekskulpirao Paciolijsva rekavši da se u ono vrijeme nije znalo za autor-ska prava i intelektualno vlasništvo, pa je "bilo

uobičajeno preuzimati cijele tekstove drugih autora u 'svoje' djelo". Tako je i Pacioli postupao, kaže Penndorf, "kad je svojoj knjizi 'divina proportion' dodao doslovni prijevod s latinskog originala knjige Pierra della Francesca, ne navodeći uopće izvor". Slijedeći taj primjer Radičević je (1985, str. 250) spekulirao da je Pacioli koristio Kotruljevićev rukopis, koji je mogao naći prilikom svog dužeg boravka u Zadr.

Sve te hipoteze, je li ili nije Pacioli poznavao djelo našeg Benedikta Kotruljevića, djelom nizozemskih autora sada su okončane. Johanna Postma je, naime, proučavajući Paciolijsvu knjigu *Tractatus mathematicus ad discipulos perusinos* (pisanu 1478. godine) našla da je prvi dio Paciolijsva poglavlja, koje nosi naslov *Tariffa mercantesca* identičan s Kotruljevićevim tekstom o mjenici (u *Umijeću trgovine*, knj. I, pogl. 11). Zato autorice s pravom zaključuju kako je "Pacioli pišući svoj traktat 1478. godine koristio jedan stariji prijelaz Kotruljevićeve knjige (budući da su oni, koje je Tucci izdao, bili iz 1484. godine)". Time se potvrdila starija pretpostavka da je Pacioli poznavao Kotruljevićevo djelo, iako poslovično oprezni Nizozemci dodaju kako su "možda obojica imala neki još stariji tekst, koji su koristili".

Ta mogućnost, dakako, postoji: za nas je sada nedvojbeno da je Luca Pacioli posjedovao i koristio tekst Benedikta Kotruljevića, davno prije nego što je tiskao svoju *Summu* (1494). Odsad, zahvaljujući nizozemskim istraživačima, primat u razradi dvostavnog knjigovodstva pripada nesporno Benediktu Kotruljeviću i njegovu popularizatoru Marinu Rafaeliju.

Literatura: Miroslav Buzadžić, Mladen Habek i Vladimir Stipetić, »Benedikt Kotruljević (Benedetto Cotrugli) of Dubrovnik on Double-entry Bookkeeping in 1458 - Before L. Pacioli.« Paper presented to the 21st Annual Congress of the European Accounting Association, Antwerp 1998; P. Jouanique, »Benedetto Cotrugli recontrado.« *Tecnica contabile* 46 (1994): 205-223; Karel Petr. Kheil, *Benedetto Cotrugli Raugo*. Wien, 1906; Paul Oskar Kris-

teller, *Iter italicum*, Vol. IV., *Alia itinera II (Great Britain to Spain)*. London, Leiden, 1989; L. Mari, »Il libro dell'arte della mercatura e il 'mercante perfetto' di Benedetto Cotrugli de Ragusa, IV.«, u: *Convegno nazionale di storia della ragioneria*, Perugia, 1997; Žarko Muljačić, »Franjo Petris kao izdavač traktata o trgovini Dubrovčanina Bena Kotruljevića (1573).« *Filozofska istraživanja* 15/1-2 (1995); Žarko Muljačić, »U potrazi za izvornim Kotruljevićem.«, u: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević. Hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća. Međunarodni znanstveni skup, Dubrovnik od 17. do 19. X. 1996.*, ur. Vladimir Stipetić. Zagreb: HAZU i Hrvatski računovoda, 1996: 3-17; B. Penndorf, *Einleitung fuer Paciolis Luca Abhandlung ueber die Buchhaltung 1494*. Stuttgart, 1933; Rikard Radičević, »Komentar knjizi Beno Kotruljević: O trgovini i o savršenom trgovcu.« Zagreb: JAZU, 1985; *Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića* (ur. V. Stipetić). Zagreb: HAZU i Hrvatski računovoda, I (1996) i II (1997); Vladimir Stipetić, »Kotruljević preuzima primat u povijesti dvostavnog knjigovodstva.«, u: Vladimir Stipetić i Mladen Habek: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević*. Zagreb: Hrvatski računovoda, 1996; Ugo Tucci (ur.), *Benedetto Cotrugli Raguseo: Il libro dell'arte di mercatura*. Venezia: Arsenale editrice, 1990; T. Zanato, »Sul testo della "Mercatura" di Benedetto Cotrugli (a proposito di una recente edizione).« *Studi Veneziani*, N. S. 26 (1993).

Vladimir Stipetić

Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*. Zagreb: *Golden marketing i Narodne novine*, 1999., 623 str. (prevela Snježana Husić; priredio i uvodnu studiju napisao Franjo Šanjek)

Knjiga dubrovačkog benediktinca Mavra Orbinija (oko 1550-1610) *Kraljevstvo Slavena (Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni)* od prvog objavljivanja u Pesaru 1601. predstavlja jedno od najčešće korištenih i interpretiranih djela naše starije historiografije. Unatoč tome, tek je 1999. doživjela svoje prvo izdanje na hrvatskom jeziku.¹ O ovoj kapitalnoj knjizi, i na temelju njezina sadržaja, a napose o samom Orbiniju, u međuvremenu je nastala opsežna literatura. Stoga opravdano možemo govoriti o "orbinologiji" kao temi u europskoj i hrvatskoj povijesnoj znanosti. Objavljujući *Kraljevstvo Slavena* kao drugu knjigu niza *Povijest hrvatskih političkih ideja*, urednici i priređivači ovog izdanja (Tihomir Cipek, Marinko Šišak i Franjo Šanjek) potvrdili su važno mjesto koje Orbini zauzima u povijesti hrvatske političke misli.

Prema dosad poznatim povijesnim vrelima, Mavro Orbini prvi put se spominje 1592. kao prior benediktinskog samostana sv. Andrije na istoimenom dubrovačkom otočiću. Daljnji arhivski podaci ne razjašnjavaju uzroke njegova sukoba s Ivanom Orsatovim Giorgijem, koji je u to doba bio na čelu Mljetske kongregacije benediktinaca. U tom je sporu intervenirao Senat i dubrovački nadbiskup, a konačni je pravorijek donio papa Klement VIII. Nakon uvjetne kazne, Orbini je 1597. godine, kao opat sa-

¹ U izdanju Srpske književne zadruge tiskano je u Beogradu 1968. srpsko, ćirilčno izdanje Orbinijeva djela pod naslovom *Kraljevstvo Slovena*. Riječ je, međutim, o nepotpunom izdanju iz kojega je selektivno izostavljen prvi dio naslovljen *Podrijetlo Slavena i napredak njihova carstva*, te za hrvatsku povijest osobito značajno poglavlje *Povijest kraljeva Dalmacije i drugih okolnih ilirskih krajeva*.

mostana sv. Mihajla Arkandela u Pakljenoj na Šipanu, od samoga pape bio razriješen optužbi koje su mu stavljane na teret. Nakon toga, za dulje vrijeme napušta Dubrovnik i odlazi u Italiju, gdje prikuplja gradivo za svoju knjigu, a uz njegovo ime otad se veže naslovna titula opata sv. Marije u Baču. Orbinijev historiografski rad zacijelo ne bi bio tako brzo i uspješno okončan da u Pesaru nije uživao svekoliku potporu bogatog i utjecajnog dubrovačkog vlastelina i prognanika Marina Andrijinog Bobalija (1556-1605) koji mu je, uz materijalnu pomoć, omogućio korištenje jedne od najboljih talijanskih knjižnica, biblioteke urbinskih vojvoda. Zauzvrat, Orbini je svome meceni sročio raskošnu posvetu. Političku podlogu njihove suradnje vjerojatno valja tražiti u činjenici da je Bobali po drugi put pobjegao iz Dubrovnika 1589., i to zbog politički motiviranog ubojstva najuspješnijeg dubrovačkog diplomata toga doba Frana Gondole. Naime, Gondola je bio predstavnik većinske političke struje koja je slijedila uhdanu dubrovačku diplomatsku formulu balansiranja između *Lava* i *Drakuna*, dok je njegov ubojica Bobali pripadao skupini koja je zagovarala protuosmanski politički smjer. Ta je činjenica posebno važna u osvjetljavanju Orbinijeva djela i same autorove sudbine.

U uvodnom dijelu hrvatskog izdanja *Kraljevstva Slavena* pod naslovom "Povijesni pogledi Mavra Orbinija" (str. 7-46), priređivač Franjo Šanjek iscrpno i kritički analizira tajnovit i slabo poznat Orbinijev životni put, njegov znanstveni rad, historiografske i političke poglede te povijesne izvore i spisateljske uzore. Unatoč oskudnim vrelima o autoru, iz Šanjekove sintetske studije jasno se ocrta Orbinijevo osobito mjesto u tradiciji hrvatske povijesne i političke misli, te se *Kraljevstvo Slavena* opravdano ocjenjuje prijelomnim djelom i vrhuncem naše humanističke historiografije. Uvodni dio zaključen je priređivačevim izborom iz opsežne literature o Mavru Orbiniju (str. 46-54). Na kraju knjige Franjo Šanjek i Marinko Šišak priredili su i neophodne biobibliografske bilješke, kako o onim autorima i izvorima koje je Orbini spomenuo u svom popisu literature, tako

i o onima koje je autor koristio ali ih nije naveo u popisu (str. 535-575). Knjiga je opremljena kazalima osobnih imena, toponima zemalja i naroda, dragocjenima za njezino korištenje.

Kraljevstvo Slavena Orbini je podijelio na dvije cjeline s različitim ulogom u ukupnoj strukturi djela. U prvom dijelu on se bavi drevnom slavenskom postojbinom (Skandinavijom!) i ostalim zemljama koje su Slaveni napućili, te podrijetlom, širenjem i ratničkom slavom brojnih Slavenskih naroda, i to od biblijskog i antičkog doba do vremena njihova pokrštavanja. Mistificirajući slavensku povijest, Orbini u Slavena ubraja gotovo sve etničke skupine sjeverne, srednje i istočne Europe, a posebno je zanimljivo njegovo tumačenje slavenske pripadnosti Vandala i Gota. Ne slučajno, prvi dio završava historiografskim панегириком o nastanku i razvoju Dubrovnika, u kojemu se Orbini obilato koristio poznatim kronikama i Luccarijevim djelom koje još nije bilo tiskano.

U drugom dijelu knjige, vještinom historiografskog erudita, Orbini kompilira dinastičku povijest Dalmacije i Hrvatske, Duklje, Huma, Bosne, Srbije, Raške i Bugarske. Ova se cjelina uglavnom temelji na Ljetopisu popa Dukljanina, čiju je povijesnu okosnicu Orbini isprepleo s raznorodnim podacima iz literature i predaje, uglavnom neautentičnog sadržaja. Miješajući legendarne priče sa stvarnim, u izvorima potvrđenim događajima, Orbini oblikuje osebujnu povijest istočnojadranskih Sklavinija, kojoj pridodaje heraldičko gradivo i većim dijelom proizvoljnu kronotaksu vladarskih rodova.

U humanističkom maniru Orbini se oslanja na brojna i žanrovski raznovrsna historiografska ostvarenja - od praktično svih važnijih antičkih i suvremenih europskih autora do hrvatskih humanističkih pisaca koji su zastupali njemu bliske povijesno-političke ideje: Šižgorića, Cerve-Tuberona, Zavorovića i Vrančića. Ipak, najveći dio historiografskog sadržaja u *Kraljevstvu Slavena* čine podaci iz kronike *Sclavorum Regnum* tzv. Popa Dukljanina, kojima se Orbini koristi u širim izvodima. Veći dio panslavenskih konfabulacija o najstarijoj povi-

jesti Slavena Orbini, pak, crpi iz prigodnog djela Hvaranina Vinka Pribojevića *De origine successibusque Slavorum* (1525). S tim u vezi, na Orbinijevo spisateljsko poštenje sjenu baca činjenica da je mjestimice preuzimao čitave pasuse Pribojevićeva hvalospjeva slavenske povijesti, a da nigdje, pa ni u opsežnom bibliografskom popisu, nije naveo da se uopće služio Pribojevićevom knjigom.

U okviru tradicionalne historiografije 19. i 20. stoljeća *Kraljevstvo Slavena* je višekratno proučavano i analizirano, a Orbinijevi podaci od vremena Ivana Lučića kritički su vrednovani i rabljeni, uglavnom kao važno kompilacijsko gradivo o srednjovjekovnoj povijesti južno-slavenskih naroda. Iz suvremenog znanstvenog motrišta, pak, Orbinijevo djelo predstavlja nezaobilazan izvor za povijest ranog hrvatskog novovjekovlja. Ako, naime, *Kraljevstvo Slavena* čitamo po ideološkom ključu, ono nam zacijelo više govori o vremenu u kojem je nastajalo, nego što nas pouzdano izvješćuje o srednjovjekovnoj povijesti slavenskih naroda. Da bi *Kraljevstvo Slavena* tumačili u tom svjetlu, nužno je imati u vidu širi kontekst događaja u razdoblju u kojemu je nastajalo, a napose političko ozračje u Dubrovniku potkraj 16. i početkom 17. stoljeća. Ako Orbinijevo djelo promatramo u slijedu tradicije dubrovačke kroničarske humanističke historiografije, koju su erudijskom metodom znatno obogatili upravo njegovi suvremenici Serafin Razzi (*La Storia di Raugia*, 1595.) i Petar Luccari (*Copioso ristretto degli anali di Ragusa*, 1605.), uočavamo da nam ono nudi posve drugačiju historiografsku paradigmu. Usprkos tome što je Orbini Dubrovniku posvetio značajno mjesto, za razliku od spomenutih pisaca povijest Grada nije njegova središnja tema. On sebi postavlja puno širu i pretenciozniju zadaću - pisanje povijesti svih Slavena. Posve je jasno da je Orbinijev složeni pothvat bio politički inspiriran te su i njegovi rezultati bili manje znanstvene a više programske i ideološke naravi. Usprkos tome, ili upravo zbog toga, *Kraljevstvo Slavena* dugo je godina ostalo jednim od temeljnih djela o slavenskoj povijesti. Svojim interpretacijskim

modelom slavenske povijesti Mavro Orbini je prvi na hrvatskim stranama inaugurirao duh novovjekovne historiografije. Njegov se novovjekovni senzibilitet u pristupu povijesti očituje historicističkom opsežnošću teme i naglašavanjem njezinih političkih konotacija. U sklopu raznolikih humanističkih domišljanja oko uspostavljanja etničkog i jezičnog kontinuiteta slavenskih naroda s klasičnom antikom, Orbini, kao "novi dalmatinski Tukidid", izlaže cjelovitu ideološku koncepciju, kojom na povijesnom polju za slavenske narode kreira identitet i politički subjektivitet novog tipa. Za razliku od prethodnika i uzora, Šizgorića, Crijevića i napose Pribojevića, Orbini razrješava ključno pitanje kontinuiteta s antičkim nasljedom na tlu Ilirika tako što i starosjedioc, dakle Ilire i Tračane, naprosto proglašava Slavenima koji su se zbog jezične i etničke srodnosti prirodno asimilirali s novodoseljenim slavenskim narodima tijekom ranog srednjeg vijeka. Ustvari, Orbinijeva opsežna apoteoza panslavenske povijesti predstavlja pokušaj da se, sa slavenske strane, legitimiraju političke pozicije u tek uobličenoj *Istočnom pitanju*. S tim ciljem Orbini u *Kraljevstvu Slavena* uvodi pojam "slavenskog carstva", kojim zapravo evocira povijesno pravo Slavena na područja osvojena od Osmanlija, što potkrepljuje i heraldičkom građom iz tzv. Korjenić-Neoričeva grobovnika.

Unatoč tome što je *Kraljevstvo Slavena*, zbog spominjanja pojedinih protestantskih, Katoličkoj crkvi nepoćudnih autora, već od 1603. bilo na *Indexu*, njegova je promidžbena snaga među slavenskim narodima ostala stoljećima aktualna. Godine 1728. u Petrogradu je objavljen selektivni prijevod Orbinijeva djela na rusko-crkvenoslavenskoj mješavini. Pritom je inspirator balkanske politike cara Petra I. i priređivač knjige, Sava Vladislavić, od Orbini-ja preuzeo upravo one dijelove koji su mogli poslužiti kao historiografska potpora političkim planovima ruskog cara. Zanimljivo je da u tom izdanju nije razlučeno autorovo ime od prezimena. Tako je Mavro Orbini pod hibridnim imenom *Mavrourbin* dugo ostao poznat u

ruskoj političkoj i historiografskoj literaturi. Orbinijeva predmoderna povijesno-ideološka koncepcija "buđenja" Slavena imala je do 19. stoljeća brojne sljedbenike i preradbe, osobito među Hrvatima i drugim južnim Slavenima (Jeronim Kavanjin, Pavao Ritter-Vitezović, Juraj Rattkay, Andrija Kačić-Miošić, Pajsije Hilendarski, Dositej Obradović, Valentin Vodnik, Hristo Botev).

Međutim, dugotrajni interes koji je *Kraljevstvo Slavena* uživalo u zapadnoeuropskoj historiografiji i politici, a napose među narodima jugoistočne Europe, povezan je s jednako dugotrajnim političkim procesima koji su započeli u doba njegova nastanka. Naime, nakon prvih poraza Osmanlija potkraj 16. st., aktualiziraju se politički planovi brojnih protuosmanskih koalicija. Ti su planovi trajno odredili budući odnos kršćanskog Zapada prema sve slabijem Istoku. U Orbinijevo vrijeme glavni protagonisti osvajačkih težnji postali su španjolski i austrijski Habsburgovci, pape, španjolski namjesnici Napulja i od njih zavisni vladari talijanskih država. Protuosmanski pokret u velikoj je mjeri bio prožet idejama katoličke obnove, a u odnosu na Slavene pod osmanskom vlašću poseban pečat davala mu je papinska politika i djelovanje isusovačkog reda.

Dubrovnik je u to doba postao jedno od najvažnijih promidžbenih središta protuosmanske koalicije. Službena dubrovačka politika pragmatičnog suživota s Osmanlijama dobila je konkurentnu političko-religijsku ideologiju, koja je zagovarala neizvjesne osvajačke pothvate na Istoku. U kontekstu katoličke obnove, među dubrovačkom vlastelom i obrazovanom elitom oblikovale su se izvorne panslavenske zamisli s protuosmanskim sadržajem, prožetim katoličkim prozelitizmom. Na to su raspoloženje zacijelo utjecali i isusovci, čiju je novoutemeljenu dubrovačku postaju vodio Aleksandar Komulović. Međutim, glavni "ideolog" sveslavenstva u duhu katoličke obnove po svemu je sudeći bio upravo Mavro Orbini. Usprkos tome što je u prvi plan isticalo povijesnu važnost i ulogu slavenskog etničkog konglomerata od Skandinavije do Jadrana i Crnoga mora, upravo je Or-

binijevo djelo pružalo nesumnjivu potkrepu zapadnim političkim aspiracijama u jugoistočnoj Europi. Osim toga, Orbinijeva je povijesna vizija zacijelo poticala i argumentirala politička stajališta onog dijela dubrovačke vlastele koji je zagovarao aktivno uključenje Republike u protuosmansku koaliciju. Ipak, oskudni podaci u izvorima ostavljaju nam mnoge dvojbe o Orbinijevim političkim gledištima i njegovim nastojanjima u praksi. Nedugo nakon tiskanja *Kraljevstva Slavena*, koje je odmah pobudilo široki interes, Orbini se vratio iz Italije u Dubrovnik, gdje je ponovno upao u neprilike sa svjetovnim i crkvenim vlastima. Nakon kratkog boravka u samostanu na sv. Andriji, gdje je preveo *Zrcalo duhovno*, jedno od najvažnijih protureformacijskih djela, Orbini je 1606. premješten u mljetski samostan. Njegova umiješanost u rasplet tzv. *Velike zavjere*, tijekom koje je dio dubrovačke vlastele htio uključiti Dubrovnik u ratne planove protuosmanske koalicije, ostaje nam nerasvijetljena. Naime, u samom zametku zavjere 1608. Orbini je razotkrio i vlastima prijavio mljetskog laika fra Santa, prenositelja pošte i jednog od prvih zavjereničkih pouzdanika koji je održavao vezu sa savojskim vojvodom. S druge strane, nesumnjiv je Orbinijev utjecaj na stonskog biskupa Miha Restija, pripadnika zavjereničkog klana, čijim je bliskim suradnikom postao 1610., u vrijeme ključnih događaja oko Zavjere. Odluka Senata iz studenog 1610. da se Orbini udalji iz Stona i Stonske biskupije čini se indikativnom s obzirom da je i sam Resti bio upleten u urotu. Skora Orbinijeva smrt u studenom 1610. ostavlja prostor nagađanju o njegovoj ulozi u čitavom slučaju.

Hrvatsko izdanje Orbinijeva *Kraljevstva Slavena* zacijelo će pridonijeti obnovi interesa za istraživanje historiografske i ideološke slojevitosti toga djela, u kojemu i suvremena povijesna znanost može pronalaziti odgovore na nedovoljno rasvijetljena pitanja naše srednjovjekovne i ranonovovjekovne prošlosti.

Stjepan Ćosić

Mirko Dražen Grmek i Josip Balabanić, *O ribama i školjkašima dubrovačkog kraja*. Zagreb: Dom i svijet, 2000., 193 str.

U biblioteci "Povjesnica" izdavača "Dom i svijet" iz Zagreba objavljena je 2000. godine knjiga *O ribama i školjkašima dubrovačkog kraja* autora Mirka Dražena Grmeka i Josipa Balabanića. Sadrži korespondenciju dubrovačkog vlastelina Jakova Lovrova Sorkočevića i Ulissea Aldrovandija iz Bologne tijekom četverogodišnjeg razdoblja 1580-1584.

Riječ je o rukopisnoj ostavštini znamenitog talijanskog prirodoslovca, profesora znamenitog bolonjskog sveučilišta, Ulissea Aldrovandija (1522-1605), osnivača prirodoslovnog muzeja u Bologni. Kao pragmatičan znanstvenik zauzimao se za znanstveni pristup koji je podrazumijevao izlazak na teren, promatranje i prikupljanje prirodnina iz različitih krajeva. Radi toga se Aldrovandi povezao s mnogim suradnicima. Autori referiraju Aldrovandijevu povezanost s Dubrovnikom, s dubrovačkim ljekarnikom Federikom Ogerijem, kancelarom Dubrovačke Republike Guglielmom Dondinom, te napose s vlastelinom dubrovačkim Jakovom Sorkočevićem Lovrovim, prirodoslovnim amaterom.

Jakov Sorkočević (1534-1604) obnašao je dužnost stonskog kneza 1580. i 1584. godine i tom prigodom dulje boravio u Stonu i njegovoj okolini. Za razliku od drugih svojih staleških drugova, kojima je odlazak u Ston značio kažnjeničku moru (dijelom i opravdano, jer je život u stonskoj močvari bio prilično nezdrav), Sorkočević je kao zaljubljenik prirode iskoristio taj boravak da produbi svoje znanje o fauni Malostonskog podmorja, koja ga je, u to nema sumnje, neobično privlačila. Sorkočevićovo prirodoslovno nagnuće bilo je poznato u Dubrovniku, pa i izvan granica Dubrovačke Republike. Profesor Aldrovandi je, naime, preko svoga tajnika Antonija Gigantea, koji je jedno vrijeme bio tajnik teologa Ludovica Beccadellija, u jednom razdoblju i dubrovačkog nadbiskupa, imao dobra saznanja o dubrovačkoj

intelektualnoj sredini, jer je Beccadelli u svom ljetnom dvoru okupljao, u okviru svojevrstne akademije, izabrano društvo koje je vodilo znanstvene i književne plemike i diskusije. Stoga je za pretpostaviti da je Gigante i uputio profesora Aldrovandija na suradnju sa Sorkočevićem, koja se odvijala intenzivnom i produktivnom prepiskom tijekom spomenutog razdoblja. Riječ je o 25 pisama iz Aldrovandijeve korespondencije popraćenih vrlo minuciozno izrađenim slikama životinja i riba i njihovih dubrovačkih naziva, koje je Aldrovandi, prema preciznim opisima Jakova Sorkočevića, dao izraditi u tehnici akvarela. Pored pisama s opisima i vlastitim zapažanjima, Sorkočević je slao talijanskom znanstveniku riblje ljuštore, kosti, pa čak i žive ribe, te drugi slični materijal koji je dobavljao iz mora, za koji je pretpostavljao da može poslužiti znanstveniku.

Na temelju poznavanja ribljeg i drugog životinjskog svijeta Malostonskog zaljeva i okolice, podrobno, argumentirano i analitički izvještava znamenitog Bolonjeza o njihovim osobinama, načinu rasplodivanja, izgledu i anatomiji, te načinu ponašanja. Opisi Sorkočevićevi realistični su i živopisni, poput Hektorovićeve književnog zanosa u *Ribanju i ribarskom prigrivanju*, a svjedoče i o širini njegove naobrazbe. Pod Sorkočevićevim utjecajem Aldrovandi je u nekoliko primjera promijenio svoje mišljenje, zasnovano na kasnosrednjovjekovnim autorima, priklonivši se Sorkočeviću mišljenju potvrđenom samostalnim opažanjem tih prirodnih fenomena. Dobro je poznat Sorkočeviću bio i raznoliki i obilni svijet riba u tom području, koje je sam opažao i lovio, ali i razmjenjivao saznanja s lokalnim ribarima. Stoga se, kao prirodoslovac amater, nimalo nije ustručavao pred znanstvenim autoritetom kakav je bio profesor Aliprandi istaknuti vlastito mišljenje, čak i kada je ono bilo posve oprečno stavu istaknutog znanstvenika iz Bologne.

Dragocjeno je i za nas Sorkočevićovo iskustvo u gajenju kamenica i dagnji u Malostonskom zaljevu, gdje su se ove školjke uzgajale u uvalama Sutvid, Bjejevice, ispred Hodilja, pred Malim Stonom, te osobito u Bistrini, uvalama

bogatim podmorskim vrelima slatke vode i pjeskovitog i bistrog dna mora, a zaštićenih od snažnih valova, te s umjerenom temperetuirom i slanosti.

Premda je Malostonski zaljev bio poznat još u antičkom vremenu po kamenicama i dagnjama, kao prirodnom nalazištu iz kojega su se pobirale ove dvije ekonomski najvažnije školjke, potreba ljudske prehrane za školjkama različitih vrsta dovela je do toga da se rano razvio njihov uzgoj. Sorkočević prvi izvješćuje o gojenju ovih školjki i načinu na koji se to čini u Malostonskom zaljevu. Iako je već Juraj Šižgorić u svom djelu *De situ Illyriae et civitate Sibenici* iz 1487. godine (*Građa za povijest književnosti hrvatske* Zagreb 8, 1899) opisao glavne morske proizvode i naveo kamenice kao vrlo hranjivu i ukusnu hranu, prvi je dosad poznat zapis o uzgajanju kamenica u Malostonskom zaljevu napisan gotovo dvije stotine godina kasnije od Sorkočevića, a njegov autor je Grisogono de Trau, koji je 1775. godine prikazao kako obitelji iz tog kraja polažu hrastove grane na koje se hvataju kamenice, koje tri godine rastu, da bi nakon toga razdoblja bile zrele za prehranu i ekonomski isplative.

Objavivši priјepis i priјevod pisama profesora Aldrovandija i njegovih dubrovačkih suradnika, autori Mirko Dražen Grmek i Josip Balabanić otrgnuli su iz povijesnog zaborava jedan vrijedni kulturno-znanstveni sadržaj. Potvrdivši sudjelovanje dubrovačkih intelektualnih snaga u postavljanju temelja novovjekovj zooloģiji, unijeli su novo svjetlo u hrvatsku kulturnu prošlost 16. stoljeća. Objavljivanje prepiske dubrovačkog vlastelina i bolonjskog znanstvenika iz rukopisne ostavštine profesora Uliissea Aldrovandija potvrđuje još jednom kulturnu i intelektualnu povezanost dviju strana Jadrana koja se održala kroz dugi niz stoljeća.

Slavica Stojan

David Rheubottom, *Age, Marriage and Politics in Fifteenth-Century Ragusa*. Oxford - New York: Oxford University Press, 2000., 220 str.

David Rheubottom, predavač socijalne antropologije na University of Manchester, hrvatskoj je historiografskoj publici poznat po nekoliko radova vezanih uz dubrovačko srednjovjekovlje. Po obrazovanju antropolog, u pustolovinu istraživanja povijesti upustio se, gotovo bi se moglo reći eksperimentalno. Kao dionik skupine stručnjaka koji su prije 20-ak godina počeli ispitivati mogućnosti veza i utjecaja između povijesti i antropologije uvidio je da, kako sam kaže, "ne može razumjeti um i postupke povjesničara" bez iskustva konkretnog povijesnog istraživanja. Za taj eksperiment izabrao je mali projekt o miraznom sustavu u Dubrovniku i njegovom utjecaju na strukturiranje obitelji i društvene odnose. Po autorovu mišljenju, razdoblje Dubrovačke Republike pruža vrlo povoljne mogućnosti za antropološka istraživanja zbog malobrojnosti stanovništva i izrazito dobro očuvanih povijesnih izvora. Taj mu je materijal omogućavao da pronađe odgovor na pitanje u kojem odnosu stoje vlasteoske kuće, ženidbene strategije i politika. Stoga su za prvim projektom zaredale i druge teme: ženidbene strategije dubrovačkih vlasteoskih obitelji, struktura rodbinstva, odnos dobi i političke karijere dubrovačke vlastele i hijerarhija upravnih službi Republike. Iz tih je istraživanja, provedenih kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina 20. stoljeća, proizašlo nekoliko članaka koji su u ovoj knjizi nadopunjeni i stopljeni u cjelinu.

Knjiga je podijeljena na 10 poglavlja: Introduction; Ragusa: Trade and Territory; Ragusan Government and the Quest for Offices; *The Casata*; *Casata* Unity: Size and Political Muscle; Bethrothal Order, Dowry and the "Sisters First" Principle; Age at Marriage; *The Casata*: Genealogical Skewing and Political Support; Changes in the Great Council and Political Competition; Bureaucracy and Office; Conclusion. U prvom dodatku autor donosi popis plemićkih imena. Odlučio se za upotrebu latin-

skih oblika prezimena, no navodi i druge oblike (ne sve) koje izvori spominju. U drugom dodatku objašnjava nastajanje baze podataka kojim se služio u kompjutorskim analizama i simulacijama na kojima temelji istraživački postupak. Treći dodatak jest popis 813 politički aktivnih plemića između 1440. i 1490., koji sadrži još i podatke o imenu oca i djeda, Hackenbergov broj, godinu ulaska u vijeće i godinu smrti. Knjiga je također opremljena kartom Dubrovačke Republike oko 1450. te tlocrtom samoga grada. Sadrži i niz tablica, grafikona i shematskih prikaza, popis izvora i literature, te indeks.

O značajkama kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika kao grada-države, o gradskom gospodarstvu, teritoriju Republike i o životu dubrovačke vlastele i pučana autor govori na temelju literature, slijedeći prvenstveno radove F. Cartera, S. Mosher Stuard, I. Mahnken, J. Tadića, M. Petrovića, B. Krekića i nekih drugih. Osim što je izbor literature prilično oskudan, za žaliti je i što je, izuzev u slučaju B. Krekića, Rheubottom potpuno ignorirao radove nastale od kraja 80-ih godina do danas, čak i one koji se izravno odnose na problematiku njegove knjige (S. Krivošić, N. Vekarić, Z. Janeković Römer i drugi). To osobito čudi stoga što se Rheubottom obilato služi radovima ne samo o Veneciji i Firenci 15. stoljeća, nego i antropološkim materijalom o zapadnoafričkim društvima, australskim otočanima, Aboriginima, kineskim i japanskim rodovima. Dakako, tako daleke usporedbe su legitimni dio antropoloških polazišta i metodologije, no one mogu navesti i na krivi trag, pogotovo zato što ne uzimaju u obzir vrlo različiti društveni kontekst u kojem se pojedini oblici organizacije obiteljskih i rođaćkih odnosa mogu javiti. Odgovore na autorova pitanja moguće je naći prije svega u radovima koji se tiču Dubrovačke Republike, a tek potom mogu slijediti bliže ili dalje komparacije.

Na antropološkom planu Rheubottomov je rad vrlo vrijedan, nov, često i izazovan, osobito zato što se temelji na računalnoj obradi serijskih podataka, što je razmjerno rijetko u dubrovačkoj historiografiji. Povezujući niz poje-

dinačnih podataka u serije koje je potom kompjutorski analizirao, autor je došao do novih podataka i novih teza koje će se moći koristiti u razmatranju različitih pitanja vezanih uz vlastelu. Vrlo su vrijedni podaci o politički aktivnoj vlasteli tijekom čitavog 15. stoljeća kojima je, uz podatke koji se nalaze u *Specchio del Gran Consiglio*, pribrojio i Hackenbergov broj, koji organizira genealoške podatke u općeprihvaćeni sustav koji se koristi od 1967. godine. Naime, tim su brojem, pomoću serije dvoznamenkastih brojeva, kodirani podaci o afilijaciji i genealoškoj lokaciji pojedinca u genealogijama I. Mahnken. Mnogobrojne tablice tim osnovnim podacima dodaju i informacije o kretanju pojedinaca kroz sustav službi. Tome valja dodati i statističko istraživanje oko 7000 postupaka glasovanja za vlasteoske službe tijekom 15. stoljeća, koje nas informira ne samo o karijerama pojedine vlastele nego i o tijeku izbornog postupka. Autor je ustanovio da je 60% plemića pogodnih za službu doista i sudjelovalo u upravi. Podaci o dobi ugovaranja i sklapanja braka, o mirazu, ženidbenim strategijama, dobi udaje i ženidbe, redu sklapanja braka među sestrama i braćom i tutorskim odnosima, izvučeni iz *Pacta matrimonialia*, *Libri dotium*, *Testamenta i Acta Consilii Minoris*, isto su tako dragocjeni. Poticajno i vrijedno je i nastojanje da se precizno odrede strukturalni oblici organiziranja dubrovačkih vlasteoskih obitelji, iz čega slijedi jednako tako precizno terminološko distingviranje tih oblika. U hrvatskoj historiografiji još nije provedeno jasno povijesno definiranje pojmova koji označuju rodbinske veze - rod, kuća, loza, koljeno, pleme, obitelj, porodica, itd. Taj se problem ne može riješiti jednostavnim prevođenjem s drugih jezika, jer su različite društvene tradicije dovele i do različitog dosega značenja pojedinih pojmova. Primjerice, pojam "rod" u hrvatskom jeziku pokriva daleko šire značenje nego riječ "clan" u engleskom, kojom se "rod" obično prevodi. Za ilustraciju tog problema navest ću samo da Mažuranićev pravno-povijesni rječnik pojmu "rod" pridaje značenje pleme, kuća, obitelj, bližika, srodstvo, srodnici, rodbina i svojta. Svakako, ta terminološka zavrzlama predstavlja problem vrijedan

istraživačke rasprave u krugu povjesničara, etnologa i antropologa. U tom smislu Rheubottomov rad predstavlja vrijedan doprinos diskusiji.

Rheubottom smatra da je slavenski jezik bio onaj koji je odražavao rodbinske odnose u Dubrovniku, jer je to bio jedini jezik koji su svi govorili. Ipak, dubrovačke patricijske rodove naziva jednim od talijanskih termina koje nalazi u izvorima: *casata*, odnosno kuća. Analogno Goodyjevu tumačenju firentinske i mletačke situacije, pojam *casata* tumači kao oznaku za skupinu rodaka koje povezuje status i imovina i koja je organizirana kognatski, to jest bilateralno. Autor smatra da je dubrovačka vlasteoska *casata* bila miješani oblik: jednako kao i klasični rod, *casata* je imala čvrstu strukturu, nitko izvana nije mogao biti inkorporiran, a očeva je vlast bila prilično jaka. S druge strane, *casata*, osim imena i statusnih simbola, nije imala zajedničkih posjeda i nije djelovala kao pravna osobnost na političkom planu. Kvantitativna analiza podataka o ugovaranju brakova i rodacima koji su u tome sudjelovali kao skrbnici, ukazala je na zaključak da dubrovačka *casata* nije organizirana kao klasični patrilinearni rod - nema agnatskog autoriteta, nema korporativnog interesa u ugovaranju brakova i ne traži se suglasnost članova roda u vezi s brakom ili mirazom, bez obzira je li otac živ ili mrtav. Termini za rodbinske odnose u slavenskom idiomu također podržavaju tezu o tome da je u Dubrovniku dominirao bilateralni i linearni, a ne patrilinearni sustav, a to podržavaju i obrasci nadijevanja imena, bračne strategije, analiza rodbinskih odnosa između tutora i pupila i važnost veza preko žena u različitim obiteljskim situacijama. Argumenti su nedvojbeno jaki, ne postoje i protuargumenti koji ukazuju na stanovite prednosti muške silazne linije i svijesti o rodovskom zajedništvu. Primjerice, tvrdnja da nema dokaza da su dubrovački plemići u 15. stoljeću svoje odnose doživljavali unutar patrilinearne genealogije naprosto je netočna. Po mišljenju autora, genealogije koje je sastavila I. Mahnen u tom pitanju vode na krivi trag, naime, iz njih bi se moglo naprečac zaključiti

da su dubrovački rodovi patrilinearni, jer počinju s rodočelnikom i nabrajaju samo djecu muških potomaka. Takvo razmišljanje Rheubottom potkrepljuje firentinskim genealogijama koje počinju od "ja" i završavaju s nekim pretkom 3-4 generacije unazad. Međutim, on uopće ne spominje tradicionalne vlasteoske genealogije koje se javljaju upravo u 15. stoljeću, a sastavljaju se i tijekom 16. i 17. stoljeća. Nažalost, sačuvana su samo dva rodoslovlja, rodova Gondola i Gozze, no i ta dva mogu posvjedočiti da je u dubrovačkim vlasteoskim rodovima postojala patrilinearna svijest. Naime, spomenuta rodoslovlja počinju od rodočelnika i spuštaju se prema dolje, od pretka k nasljedniku, uključujući samo muškarce. Uz to, iako u Dubrovniku doista nije postojalo kolektivno rodovsko vlasništvo nad nekretninama, različiti oblici zaštite patrimonija, kao što je *fideicomissum familiae relictum* i zajednički patronati nad crkvama, posvjedočuju rodovsku svijest, jednako kao i izuzetno značenje rodovskog imena, grba i drugih simbola. Prema tome, rasprava o značajkama dubrovačkih rodova ili kuća tek je otvorena. U tom je smislu zanimljiva Rheubottomova teza da su dubrovačke vlasteoske kuće ranije imale značajke klasičnih rodova, no da su im neke nadležnosti i funkcije preuzela vladajuća tijela. Takvo je razmišljanje sukladno postojećim spoznajama historiografije o odnosu roda i staleža među dubrovačkom vlastelom.

Osobito veliku pozornost autor je posvetio ženidbenim strategijama dubrovačkih vlasteoskih obitelji, miraznom sustavu i staleškoj solidarnosti, dobi ženidbe i udaje, redu ženidbe među braćom i sestrama, te razlici u dobi između muža i žene. Rezultat tih istraživanja prije svega je potvrda da su brakovi dubrovačke vlastele u 15. stoljeću sukladni mediteranskom modelu braka, čija su osnovna obilježja velika razlika u dobi između muža i žene, te razmjerno veliki broj muškaraca koji se uopće ne žene. Istraživanje distribucije miraza u razdoblju od 1455. i 1460. godine pokazalo je da je brak među dubrovačkim patricijima bio izogaman, te da nema svjedočanstva o redistribuciji bogatstva. Drugim riječima, bogati su se ženili boga-

tima, a siromašni siromašnima, suprotno tezi S. Mosher Stuard da su se vlasteoske žene udavale prema dolje i da se na taj način rješavao problem siromašnjeg plemstva. Istražujući iznose miraza, autor je ustvrdio da su sve sestre dobivale podjednako, zaboravljajući pri tome mnogobrojne djevojčice koje su sa skromnom "dumanjskom dotom" morale otići u samostane, jer im obitelj nije mogla priskrbiti miraz. Još u članku "Sisters First: Betrothal Order and Age in Marriage in Fifteenth Century Ragusa" (Journal of Family History 13, no. 4, 1988, 359-406), autor je otvorio pitanje reda sklapanja braka u skupini braće i sestara. Početna analiza, provedena na 33 skupine braće i sestra, nadopunjena je kompjutorskom simulacijom kako bi se nadoknadila oskudica i nepotpunost postojećih podataka. Za svaki postupak simulacije autor je kreirao populaciju od 1000 ljudi i ponovio postupak 64 puta. Zaključio je da su u tom pitanju postojala dva kulturalna pravila: da se sestre zaručuju prema dobi rođenja i da se braća zaručuju poslije njih. Dodatna analiza 412 brakova sklopljenih između 1440. i 1490. potvrdila je dobivene rezultate i pokazala da u Dubrovniku nije bila uobičajena izravna razmjena braće i sestara iz različitih obitelji, zbog razlike u dobi sklapanja brakova muškaraca i žena. Autor je također ustvrdio da su se sinovi jedinci prosječno manje ženili i da im je politička karijera zaostajala u odnosu na one koji su imali braću. To objašnjava povećanim obvezama jedinaca oko udaje sestara, upravljanja imanjem i trgovačkim poslovima. Zaključak koji izvodi iz toga jest da je briga za sestrinu udaju bila važnija od nastavljanja roda, što bi značilo da je ženska linija imala prednost pred muškom. Kao što je već rečeno, pitanje vrijednosti i uloge ženske linije u dubrovačkom vlasteoskom okruženju nesumnjivo je otvorena tema, no izneseni mi se argument ne čini dovoljnim za tako dalekosežni zaključak, tim više što se temelji na genealoškim tablicama I. Mahnken koje su za 15. stoljeće vrlo nepotpune. Vrlo značajnim čimbenikom ženidbene strategije Rheubottom smatra male dimenzije endogamne vlasteoske zajednice. U malom i zatvorenom bračnom sustavu u određenom je

trenutku mali broj muškaraca i žena bio spreman za udaju i ženidbu. Taj je krug još više sužavala crkvena zabrana ženidbe među srođnicima, kao i potraga za bračnim drugom jednakog bogatstva i statusa. Istraživanje dobi očeva, sinova i kćeri, pokazalo je da je mali broj očeva mogao doživjeti zaruke kćeri, a pogotovo sina. Konkretno, u 15. stoljeću oko 40% vlasteoskih djevojaka i oko 80% mladića u trenutku sklapanja zaruka nije imalo živog oca. Rezultati tih ispitivanja bacaju novo svjetlo na strukturiranje vlasteoskih obitelji, pa bih rekla da će na temelju toga doći do revizije nekih dosadašnjih mišljenja o tom problemu, uključujući i moje (Rod i grad, 1994). Svakako, Rheubottomova analiza relacije bračnih strategija i političkih odnosa među pojedinim vlasteoskim kućama potvrdila je mišljenje historiografije da je dubrovačkom politikom dominirao vlasteoski stalež u cjelini, a ne pojedini rodovi.

Posebno je zanimljivo istraživanje naraštaja u pojedinim rodovima i utjecaja dobnih razlika među njima na rodbinsku povezanost i političku suradnju rodaka. Rheubottom je ukazao na to da velika dobnja razlika između muževa i žena ima dalekosežne posljedice i izvan uskog obiteljskog kruga. Naime, prema modelu dobnih razlika između muževa i žena ispitanoj na toskanskom materijalu (D. Herlihy), otac i očevo braća bili su prosječno 15 godina stariji od majke i njezine braće, muž očeve sestre i njegova braća bili su prosječno 15 godina stariji od oca i njegove braće. Zbog toga genealoški shvaćene generacije nisu jednake po dobi, te se genealoške linije ukosuju. Primjerice, u odnosu na određenog pojedinca, sinovi očeve sestre bili su oko 15 godina stariji, sinovi majčinog brata oko 15 godina mlađi, a sinovi očevog brata i majčine sestre podjednako stari kao on. Drugim riječima, rođaci po ocu bili su bitno stariji nego oni po majci. Dubrovačka građa u potpunosti je potvrdila postojanje takvih kosina u genealogijama. Taj nagib imao je važne društvene implikacije - budući da je različita dob bila povezana s različitim mogućnostima i dužnostima, različite kategorije rodaka imale su različitu ulogu i značenje u pojedinim fazama života po-

jedinca. Kompjutorsko istraživanje političkih karijera dubrovačkih plemića u razmacima od pet godina, između 1455. i 1490, dovelo je do zaključka da je izborni uspjeh pojedinaca bio obrnuto proporcionalan broju agnata i izravno proporcionalan broju ostalih rodaka u vijeću. Dobne razlike među generacijama stvarale su poteškoće u koordiniranju političkih aktivnosti agnata, budući da sukcesivne generacije agnata nisu u isto vrijeme bile članovima vijeća. Kada se tome dodaju izborna pravila koja su isključivala rodake iz glasanja, jasno je da rodovi nisu mogli dominirati vijećem. Time je Rheubottom donekle revidirao teze iznesene u članku »Genealogical skewing and political support: patrician politics in fifteenth-century Ragusa« (*Continuity and Change* 9, 3, 1994, 369-390.), u kojem je raspravljao o odnosu brojčane snage pojedinih rodova i njihove moguće dominacije u upravi. Nekolicina povjesničara koji su pisali o tome jednoglasno su zaključili da su svi rodovi relativno jednako moćni, odnosno da su brojčano najjači rodovi relativno slabije zastupljeni od malobrojnijih. Rheubottom je i sam došao do istog zaključka, iako je ispočetka tražio odgovor isključivo u moći rodova, a ne staleža, koji je onda distribuirao na pojedince.

Pozornost pobuđuju i teze o odnosu službe, pojedinca i društva, koje donekle odstupaju od uobičajenih antropoloških stavova utemeljenih u Weberovoj raspravi o birokraciji. Prema Weberu, birokracija uključuje impersonalnu organizaciju temeljenu na podjeli rada koja uključuje specijalizaciju funkcija, pri čemu pozicija pojedinca ovisi o autoritetu službe, a ne o osobnom ugledu i utjecaju. Za takvo poimanje moderne birokracije ključna je teza o jasnom razdvajanju nadležnosti unutar mreže službi. To se odnosi na načela hijerarhije službi s jasnim sustavom nadređenosti i podređenosti, te nadzora viših nad nižim službama. Rheubottom smatra da u Dubrovniku nadležnosti nisu bile strogo definirane, niti je sustav nadređenosti i podređenosti bio strogo definiran, no to ne znači da nije bilo hijerarhije koja je bila definirana prvenstveno dobnim razlikama. Zanimljivija od

tog zaključka, poznatog već iz članka »Hierarchy of Office in Fifteenth-Century Ragusa (Bulletin of the John Rylands University Library 72, no. 3, 1990, 155-167), jest teza da dubrovačku administraciju karakterizira interakcija između službe i pojedinca koji je vrši. Ortodoksno poimanje službe, koje je dominiralo klasičnim antropološkim priložima, tretira službe kao niz pozicija koje služe određenim funkcijama u vlasti, dok alternativno gledište gleda na njih kao na gibanje pojedinaca kroz niz pozicija upravne službe. Da bi dokazao svoju pretpostavku, Rheubottom je matematički ispitivao odnose službi u parovima - što veći broj godina dijeli dvije službe u karijeri pojedinca, veća je vjerojatnost stroge hijerarhije među njima. Na temelju toga je zaključio da se dubrovački upravni aparat ne uklapa u weberijansku paradigmu službe kao nepromjenljive pozicije unutar organiziranog i jasno strukturiranog sustava, odnosno kao trajne vrijednosti neovisne o pojedincima koji je nose.

Poglavlje o promjenama u Velikom vijeću i političkom natjecanju koje je iz toga proizlazilo donosi neke zanimljive demografske podatke o porastu dobi ženidbe, dva baby-boom razdoblja u 15. stoljeću, te o porastu broja brakova koji je iza toga uslijedio. Međutim, ispitivanje »oblika«, odnosno oscilacije dobne strukture Velikog vijeća u intervalima od 5 godina, između 1455. i 1490, povjesničaru ne govori puno. Je li u nekom vremenskom razdoblju u vijeću sjedilo nešto više starijih ili mlađih ljudi nego u drugima ne odražava se u odlukama vijeća i njegovom ukupnom političkom djelovanju. Rheubottom smatra da je istraživanjem spomenutih intervala od 5 godina unio u igru faktor vremena, dokazavši promjene koje su se u vijeću događale tijekom 15. stoljeća: oscilacije broja mogućih kandidata za službe, dobne strukture Velikog vijeća, značenja pojedinih službi unutar hijerarhije, potom pad i uzdizanje broja ljudi u pojedinim generacijama, te promjene u kompeticiji u različito vrijeme i u različitim segmentima Velikog vijeća. Tu se, međutim, ne radi o suštinskim promjenama, već samo o prilagodbama trenutnoj demografskoj

situaciji i ponudi službenika i službi. Rheubottom nije uhvatio vrijeme, naprotiv, izdvojio je Veliko vijeće i izbore koji su se u njemu odvijali iz povijesnog konteksta i pretvorio ga u brojčane vrijednosti, potpuno odvojene od odluka samog tog vijeća, a pogotovo od života, odnosno vremena izvan vijećnice. Na istom tragu protumačio je i porast broja administrativnih službi i službenika tijekom 15. stoljeća. Nesumnjivo je točno da je porast broja patricija ojačao i natjecanje za službe, no na rast administracije ne može se gledati samo iz tog kuta, izdvojeno od svih ostalih događanja. Moguće je, primjerice, da je utemeljenje kolegija prizivnog suda 1490. bilo palijativno rješenje za mnoge plemiće bez službe, no porast broja službenika u 15. stoljeću prvenstveno je posljedica teritorijalnih proširenja i velikog porasta broja stanovnika, jačanja samouprave Republike, kao i njezinih međunarodnih kontakata.

Istraživanja provedena na povijesnoj građi, suprotna uzusima antropologa, ukazala su Davidu Rheubottomu na neke poteškoće povijesničarskog rada, prije svega one vezane uz prikupljanje i obradu podataka iz izvora. Također je otkrio da se povijesni podaci teško mogu podvrći jednoznačnoj analizi kompjutorskih programa, za razliku od onih dobivenih ciljanim i programiranim antropološkim istraživanjima. Ti su ga zaključci neminovno naveli na razmišljanje o potrebi suradnje povijesti i antropologije na metodološkom i sadržajnom planu. U skladu s tim ciljem, na mnogo mjesta kritizira ignoriranje povijesnih promjena, što karakterizira antropologiju, te želi povezati antropološke metode s čimbenikom vremena. Sam kaže da je tradicionalna antropološka metodologija postala "instrument za brisanje vremena" i stoga odbacuje de Saussureovu radikalnu distinkciju između sinkronije i dijakronije koja vodi u slijepu ulicu "etnografske sadašnjosti". U svoja istraživanja želi unijeti kategorije prije i poslije, proces - jednom riječju, vrijeme. To nije sasvim nova ideja unutar antropologije - nasuprot ahistoričnosti tradicionalne strukturalne antropologije, novi smjerovi, posebice unutar simboličke antropologije,

otkrivaju kronologiju kao bit metodologije povijesno-antropološkog istraživanja. Mnogi su antropolozi uočili nedostatke antropoloških tehnika rada na izvorima - prije svega činjenicu da su one autoreferentne, jer same stvaraju materijal koji potom istražuju. To je razlog zbog čega su se pojedini stručnjaci, među kojima i Rheubottom, utekli povijesnoj metodologiji i otkrili prednosti povijesnih izvora koji zadržavaju nezavisnost u odnosu na istraživača i pristupačni su mnogima, što znači da je njihova interpretacija otvorena raspravi. Međutim, autorov teoretski iskorak na teren povijesne znanosti u praksi je polučio slabije rezultate u odnosu na njegove antropološke analize. Primjerice, autorove napomene o povijesnom kontekstu 15. i ranijih stoljeća šture su i neprecizne, a stoga vrlo često i pogrešne. Govoreći o užem predmetu svoga istraživanja, o vlasteli, Rheubottom se ne upušta u procjene o njihovom razvoju tijekom srednjeg vijeka, nego se usredotočuje na svjedočanstva i rasprave o njihovom egalitarizmu, broju patricija, odnosima između pojedinih kuća, ženidbenim strategijama, stabilnosti patricijata i upravnog aparata Republike. Upravnu strukturu zatečenu u 15. stoljeću uzima kao gotovu stvar, ne zanimajući se previše za genezu takvog administrativnog aparata niti za povijesni kontekst u koji se ona uklapa. Po mome sudu, to proizlazi iz metodoloških razloga. Unatoč pokušaju unošenja "vremena" i "procesa" u istraživanje, povijesni kontekst ostaje prilično slabašan i djeluje samo kao kulisa istraživanih pitanja. Razvoj i značenje komunalnih institucija i razlike u odnosu na kasniju aristokratsku vlast izmakle su njegovoj pažnji.

Složila bih se s D. Rheubottomom u tome da odnos između povijesti i antropologije ima implikacije za obje discipline, ali ne i s njegovom eksplikacijom tih doprinosa, pri čemu antropologiji pripada teoretski utjecaj, dok je povijest ponovo svedena na staro skladište podataka kao toliko puta od antike do danas. Govoreći o vlastitom istraživanju, Rheubottom vidi doprinos povijesti prije svega u genealoškim istraživanjima I. Mahnken i drugim podacima koji su mu poslužili kao izvor materijala za

antropološku analizu, to jest kao argumentacija za njegove zaključke. Antropološka analiza može doprinijeti povjesničarskom pogledu na probleme, osobito karakterističnim komparativnim pristupom, te različitim metodološkim modelima istraživanja prošle zbilje. No i povijest u tu suradnju donosi mnogo više od skladišta golih podataka - nosi obuhvatnost pogleda, svijest o cjelini, a prije svega svijest o vremenitosti, o povijesnosti svega. Rheubottomova potreba za iskorakom iz "etnografske sadašnjosti" svakako je jedan korak u potrazi za vremenom, ali taj je korak nedovoljan. Njegova ograničena upotreba čimbenika vremena u povijesnom istraživanju, te shvaćanje "historijske" dimenzije vlastitog istraživačkog postupka bitno se razlikuju od povjesničarskog poimanja vremena. Zbog toga je u očima povjesničara i njegova definicija historijske antropologije preuska. Za povjesničare pojam "historijska antropologija" znači odmak od istraživanja "napretka" zapadnoeuropskog društva i elitne kulture, zaokret ka pučkoj kulturi, imaginarnom, mentalitetima, simboli, ritualima, te zbližavanje s metodama i tematikom etnologije i antropologije. Svoje mjesto u spoznavanju čovjeka povijest je našla na socijalno-kulturnom području, u vrlo široko postavljenom istraživanju povijesti tjelesnog i duhovnog života čovjeka i njegova okružja. Pri tom je, barem djelomično, prihvatila i metode kvantitativnog istraživanja, kao i različite antropološke modele i mikroistraživanja. Međutim, za povjesničare su istraživački modeli samo to - mogućnost da se posrednim putem dođe do podataka za kvalitativnu interpretaciju. Redukcija zbilje na modele i statistike, izvan ukupnog društvenog konteksta i izvan vremenitosti, povjesničaru nije prihvatljiva. "Vrijeme" je za povjesničara ukupni društveni kontekst sa svim promjenama koje to uključuje, a ne samo varijabla u grafikonu.

D. Rheubottom svojim je analizama potvrdio neka mišljenja historiografije, dok je druga pobio ili otvorio raspravu o njima. Može se reći da je upotpunio dubrovačku historiografiju novim serijalnim podacima, ali isto tako i novim tezama, proizašlima iz drugačije vizure.

Iako povjesničar katkada teško može prihvatiti svodenje sve složenosti zbilje na nekoliko pojednostavljenih, mjerljivih kategorija, rezultat je ipak višestruko zanimljiv i za historiografiju. Mnoga pitanja o kojima je dubrovačka historiografija sudila temeljem procjene ili usporedbe, Rheubottom propituje temeljitim statističkim istraživanjima, koja u nekim slučajevima daju preciznije odgovore i revidiraju dosadašnje historiografske postavke. Knjiga će zacijelo biti nezaobilazna u budućim analizama dubrovačkog vlasteoskog staleža, osobito uznapredovalim demografskim istraživanjima. Stoga na autorov poziv da odgovore na postavljena pitanja tražimo udruženo možemo odgovoriti potvrdno.

Zdenka Janeković Römer

Charles Yriarte, *Istra & Dalmacija*. Predgovor Miroslav Bertoša; prijevod Vladimira Mirković-Blažević. Zagreb: Antibarbarus, 1999.

Zanimanje europske javnosti za područje Balkanskog poluotoka kulturološke i znanstvenoistraživačke naravi postaje vrlo aktualna činjenica već sedamdesetih godina 18. stoljeća. Osobito su u tom pogledu bili učestali i brojni francuski putnici putopisci na prijelazu 18. u 19. stoljeće, a potom i njemački putopisci na početku i sredinom 19. stoljeća. Spomenuti putopisi ostaju nam kao vrlo važni povijesni izvori o životnoj zbiljnosti toga vremena na našim prostorima, o kojima govore više nego što kazuju o svojim autorima i njihovim ideološkim i estetskim poticajima. Putopis francuske provenijencije, o kojem govorimo, nastao je relativno kasno, u drugoj polovici 19. stoljeća, kada su Francuzi već bili izgubili politički podstrek za putovanjima i otkrićima slične naravi. Riječ je, naime o autoru Francuzu koji se zove Charles Yriarte, zakašnjelom romantičaru koji bez političkih ambicija, ideoloških pregnuća i gospodarskih planova putuje balkanskim područjem proučavajući ljude i njihovo povijesno i kulturno nasljeđe, ostavivši u svojim esejističkim zabilješkama mnoga vrijedna zapažanja o naoko nevažnim pojedinostima života, koja kvalitetno dopunjuju mozaik društvenih prilika sredinom pretprošlog stoljeća na području hrvatske obale.

Cilj putovanja na koje se odlučio ovaj francuski publicist i novinar istančanog intelektualnog publiciteta, rođen 1832. godine (umro je 1898), bio je da obiđe hrvatsku obalu u njezinoj punoj dužini, zalazeći najviše do 20 km u kontinent, potom da prijeđe Otrant i talijanskom stranom Jadrana vrati se u ishodišnu točku svoga puta, u Veneciju. Za ovaj fizički i intelektualni pothvat Yriarte se nastojao dobro pripremiti opskrblivši se svim mogućim pomoćnim materijalom koji bi mu olakšao da razumije i snađe se na rubnom, teško pristupačnom dijelu europskog kontinenta, još uvijek priličnoj nepoznanici zapadnog svijeta. To nije

samo podrazumijevalo priskrbiti brojne geografske karte, već i zabilješke, te objavljena izdanja nekolicine prethodnika koji su se bavili sličnom idejom u ranijim desetljećima, ali i u 18. stoljeću. Izravno nam autor priopćava njihova imena, primjerice Xaviera Marmiera, kao i pjesnika Meriméa i njegovo pjesničko djelo *Guzle*, a poznata su mu znanstvenoistraživačka putovanja Talijana Alberta Fortisa u tom dijelu Europe već u drugoj polovici 18. stoljeća. Zanimljivo je da Yriarte ne spominje putovanje svog zemljaka Pouckvillea koji je koncem 18. stoljeća, prošavši hrvatskom obalom, došao do Grčke i o tom putovanju napisao knjigu (knjiga sadrži i pjesmu *Hasanaginica* u francuskom prijevodu hrvatskog pjesnika i francuskog konzularnog predstavnika Marca Bruerevića (Bruèrea) (1775-1821).

Osim uvoda, u kojem je obrazložio program i ciljeve svog istraživačkog putovanja, knjiga sadrži tri glavna poglavlja: prvo posvećeno Istri, drugo Kvarnerskom zaljevu i njegovim otocima i treće u kojem se bavi Dalmacijom. U okviru putopisnog razmatranja o Dalmaciji autor je osobiti značaj posvetio Dubrovniku, u to vrijeme dijelu zapuštene austrijske provincije smještene na samom rubu carstva.

“Kad ste proučili povijest Dubrovnika, u grad ulazite ispunjeni poštovanjem”, izjavljuje autor aludirajući na duga stoljeća dubrovačke nezavisnosti, kada je u gradu cvjetala trgovina i različiti obrti, ali i umjetničko stvaralaštvo u svojim raznovrsnim oblicima.

Svoj boravak u Dubrovniku putopisac prati bilješkama već od prvog trenutka, od iskrcaja s broda u gruškoj luci, o kojoj govori diveći se vegetaciji i ladanjskoj arhitekturi, elegantno smještenoj u bujnom raslinju jarkih boja. Na putu do gradskog središta zainteresirano promatra i vidi ne samo duboke jarke i visoke bedeme, već i zupčaste zidove, stražarnice i kipiće sv. Vlaha, popločane ulice i balkone i budno osluškuje priče i legende koje prate dugi povijesni hod grada. Svakom pojedinačnom gradskom spomeniku i povijesnom lokalitetu Yri-

arte posvećuje nemalu pažnju, počevši od glavne ulice *Straduna* (ne zove je Placom, kako je njezin pravi naziv, već popularnim imenom *Stradun*), koja ga je zabljesnula prilikom ulaska kroz zapadna gradska vrata na Pilama, ali i bočnim strmim ulicama koje se poput potoka ulijevaju u tu prostranu rijeku punu života, inače geometrijski ravnu, kako ističe autor. Njegov pogled dugo se zaustavlja na pročelju palače Sponza, zgradi istančanih proporcija i formi, koja je služila kao carinarnica. Pomno proučava sve arhitektonske ukrasne detalje, pa čak i natpise na njenim zidovima i ponad vrata. Njezinu raskoš razumije kao zahvalnost Dubrovčana trgovini za književnu i umjetničku slavu njihova grada. Knežev dvor podsjeća ga na trijem Duždeve palače u Veneciji. Govori o katedrali i njezinoj riznici, začuđen tolikim brojem crkava na relativno ograničenom prostoru grada. Zašao je i u samostane. Razočarano autor konstatira da, za razliku od arhitekture koja je dobrim dijelom sačuvana, interijeri “ne pružaju nikakvu ideju o izvornome stanju”, žaleći što je Grad prošao kroz tolike povijesne kušnje i diveći se njegovim stanovnicima koji, unatoč izloženosti stalnim opasnostima, uporno nastavljaju živjeti na istom prostoru. Kao romantični pisac, Yriarte priznaje da Dubrovnik razigrava maštu putnika svojom bogatom poviješću, pa se u dijelu putopisa osvrće na povijest Dubrovačke Republike, služeći se, prema njegovoj tvrdnji, “najboljim i najautentičnijim izvorima”, ali i njegovim vlastitim saznanjima do kojih je došao pomnim pregledom arhiva Ministarstva vanjskih poslova svoje zemlje. Iako prepleće povijest i predaju, autor je, nema sumnje, stanovalo vrijeme proboravio u arhivu negdašnje Republike, listajući međunarodne ugovore, sporazume i razne druge dokumente, na osnovi kojih govori o vjekovnom rivalstvu Dubrovnika i Venecije, ali i o odnosima Dubrovačke Republike sa susjedima u zaleđu, naglasivši da je mala republika bila prvi turski saveznik u Europi. Počevši od legendarnog podviga popa Stojka, koji je s pomoću sv. Vlaha spasio Republiku, autor niže jednu za drugom različite povijesne opsade grada, koje su imale sretan ishod

zahvaljujući povijesnim i geopolitičkim okolnostima u kojima se Grad nalazio. Premda se služi brojnim datacijama, očito je da su mnogi podaci koje autor podastire iz različitih kronika koje je zatekao u dubrovačkim arhivima, ali i usmenih saznanja koje je stekao družeći se s posljednjim predstavnicima dubrovačke vlastele koje je još zatekao u Dubrovniku.

Pred nama je putopisna knjiga velikog formata opremljena geografskim kartama i brojnim vrlo uspješnim crtežima na kojima je autor prikazao dobre realistične portrete (osobito one koji predstavljaju mlade žene), događaje i krajobraz, imaginativno oslikao kulturološke epizode iz razdoblja hrvatskog narodnog preporoda u Dubrovniku i Dalmaciji, kao i elemente hrvatskog kulturnog naslijeđa poput nakita, itd. Premda njegov putopis nije mogao izbjeći pogreške ideološke naravi (jezika Vuka Karadžića na hrvatskoj obali), te brojne povijesne (pa i geografske) netočnosti, budući da se obilato služio usmenim izvorima, Yriarteov esejistički prikaz hrvatske obale Jadrana, natopljen romantičarskim historicizmom i ne bez istraživačkog zanosa, sa smislom za kolorit i atmosferu, pruža mnoge korisne informacije na etnokulturološkom, pojedinačnom ljudskom i komunikacijskom planu.

Slavica Stojan

Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru 41 (1999), Zagreb-Zadar, 326 str.

Novim sveskom zadarskih Radova, prepoznatljivom časopisu koji objavljuje priloge iz područja povijesti (Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru), stručna javnost je dobila niz novih saznanja u trinaest zanimljivih radova.

Kvalitetom prisustva bizantske vlasti na istočnoj jadranskoj obali tokom 9. stoljeća u

svom radu pozabavio se Mladen Ančić (*Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću*, 1-20). Dosađanja proučavanja autor usmjerava pravcem radova istaknutih poznavalaca istočne jadranske obale, Roberta Cessija i Luje Margetića, čiji stavovi čine polaznu osnovu za rješavanje pitanja slabljenja bizantske vlasti u Dalmaciji u 9. stoljeću. Iscrpnom analizom izvora, naročito popunjavanjem konteksta 29. i 31. naspram 30. poglavlja spisa O upravljanju Carstvom "Konstantina VII Porfirogeneta", autor utvrđuje da su potezi bizantskog cara Bazilija II. jasan pokazatelj stanja. Usmjeravanjem poreskih prihoda u ruke hrvatskog vladara, dotadašnji temat i strateg pretvoreni su u "praznu ljušturu". Poslije 879. godine Bizant više nije u stanju vladati i upravljati Dalmacijom. Uvriježeno stajalište historiografije na jugoistoku Evrope (J. Ferluga) da je Dalmacija do 11. st. bila manje-više pod direktnim nadzorom i vlašću Bizanta, time je iz osnova izmijenjeno.

Obilježja metrologije, kao pomoćne povijesne znanosti (tumačenje starih mjera terminima današnjeg metričkog sistema, razumijevanje ekonomskih struktura i svakodnevnog života), na primjeru otoka Ugljana, mikroregiji zadarskog distrikta, svojim radom demonstrira Marija Zaninović-Rumora (*Stare mjere u svakodnevju otoka Ugljana*, 21-26). Aktualne mjere otoka Ugljana govore o prisustvu svih u povijesti otoka primjenjivanih mjera, tj. komunalnih zadarskih, mletačkih i austrijskih. Arhivske vijesti (13-14. stoljeće) i današnje poznavanje kod stanovnika pokazuju da su neke mjere gotovo iste, neke su se sačuvale samo u nazivu, a većinom su nestale iz svakodnevnice otoka Ugljana.

Na osnovu arhivske građe (14-17. st.) mletačkog Državnog arhiva, Lovorka Čoralić prikazuje život i djelovanje hrvatskih brodara - prijevoznika (barkariola i gondolijera), brojčano jake skupine prekojadranskog iseljništva u Veneciji (*Hrvatski barkarioli i gondolijeri u Mlecima tijekom prošlosti*, 27-50). Najintenzivnije prisustvo hrvatskih brodara (s češće upotrebljenim vlastitim i očevim imenom, a ri-

jetko prezimenom) je u periodu od sredine 15. do sredine 16. st., u vrijeme osmanskih provala i raseljavanja stanovništva u hrvatskim krajevima. Oni su podrijetlom pretežno iz mletačke Dalmacije, Boke i mletačke Albanije, *Schiavoniae*, Dubrovačke Republike, sjeverne Hrvatske, Istre i Bosne (tj. Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Raba, Hvara, Kotora, Paštrovića, Bara, Dubrovnika, Senja i Zagreba). Brodari iz Bosne i Istre označeni su "isključivo regionalnom oznakom (de Bossina, de Istria)", bez bližeg navođenja grada ili kraja iz kojeg potječu. Autorica prikazuje mjesta stanovanja i svakodnevnih aktivnosti (prijelazi na kojima obavlja ju prevoz). Oni pripadaju sloju sitnijih i srednje imućnih pučana. Njeguju odnose sa zemljacima kao i s mletačkim brodarima, izloženi su procesu asimiliranja, ali ni veze s ranijom domovinom nisu zaboravljali. Svoje analize i zaključke autorica potkrepljuje preglednim grafikonima.

Uz iscrpan egdottički komentar Žarko Mlajić objavljuje jedan letak ("protožurnalistički"), koji je u Zadru 9. kolovoza 1538. godine o prilikama iz mletačko-osmanskog rata 1537-1540. sastavio nepoznati autor (pseudonim Pamphilo Tinto) (*Jedan rimski letak o dosad nepoznatom oslobađanju Obrovca od turske vlasti (u kolovozu 1538. godine)*, 51-59). Među informacijama koje osvježavaju poznavanje ovog rata jesu i "drugo oslobađanje Obrovca početkom augusta 1538." od Osmanlija, te motivi oslobodilaca, stranih plaćenika (novac).

Osim strateške pozicije i ribarstva, od istočne jadranske obale udaljenom otoku Visu do sada u literaturi nije pridavana dovoljna pažnja. Obiman rad Šime Perićića monografska je obrada gospodarstva otoka Visa kroz povijest, do II. svjetskog rata (*Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti*, 61-144). Specifičnim položajem, stanovništvo Visa oduvijek se oslanjalo na izvore koje je otoku podarila priroda. U oblasti poljoprivrede najveća pažnja posvećivana je uzgoju vinove loze, koji je premašivao potrebe otoka. Višak proizvoda ostvarivan je i uzgojem sočiva i rogača. Od stoke u većoj mjeri uzgajali su ovce i koze. U ribarstvu

otoka, značajem temeljne grane privređivanja, angažirano je najviše stanovništva. Od ruda kopala se saldama (za potrebe proizvodnje stakla), mramor i gipsana ruda. Prerađivačka djelatnost značajne rezultate ostvaruje preradom ribe, soljenjem, pa industrijskom izradom sardina. Krajem 19. st., poslije Izole, Vis postaje najveći proizvođač sardina na istočnoj jadranskoj obali. Otočko jedrenjaštvo vrhunac dostiže u napoleonovskoj epohi, dok parobrodarstvo intenzivira razvoj od 1890. godine. U trgovini Višani izvoze značajno ribu i vino, a uvoze žito i ulje. U međuratnom periodu, manjeg razmjera, razvija se turizam. Autor obrađuje obiman fond izvora i literature (506 bilježaka). Tekst je pun statističkih pokazatelja i priloga koji potkrepljuju i olakšavaju praćenje gospodarstva Visa u širokom vremenskom periodu.

Svojim radom Damir Magaš usmjerava pažnju prema karakteristikama crkvenog života u Vinjercu, malom pomorskom naselju zadarskog distrikta (*Povijesno-zemljopisne značajke crkvenog života u Vinjercu*, 145-180). Slabija istraženost vinjeračkog područja, iscrpnom skicom praćenja vjerskog života, dobila je značajan doprinos naročito za novije doba.

Najznačajnijem članu obitelji Markić iz Splita, Ivanu Petru (1663-1733), Danica Božić-Bužančić posvećuje svoj rad (*Ivan Petar Marchi - Markić: Njegovo djelovanje i njegova oporuka*, 181-202). Ugledni splitski patricij, "kulturna i bogata ličnost, evropskih razmjera", istakao se osnivanjem Hrvatske (Ilirske) akademije, prve literarne akademije u Dalmaciji. Markić je inicirao osnivanje dobrotvornih zavoda, a kao "vizionar" prepoznaje se po planovima o oslobođanju južnih Slavena od Osmanlija i otkupljivanju dijela Vojne Krajine za djelatnost katoličke crkve. U prilogu autor objavljuje njegovu oporuku.

Drugi rad Šime Perićića posvećen je hajdučiji u mletačkoj Dalmaciji (*Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća*, 203-212). Izvornom analizom autor utvrđuje da hajdučija nije isključivo antiosmanska, kako se nekad tvrdilo, nego složena društvena pojava u Dalmaciji koja zahtijeva dodatna istraživanja.

Problemi u pokrajini stanovništvo vode na put alternative - hajduka i razbojnika. Teško gospodarsko stanje u pokrajini dovodi do nastanka hajdučije.

Samostan sv. Dominika u Trogiru (iz 13 st.) doživljava propadanje početkom 19. st., s opadanjem dominikanskog reda u Dalmaciji. Njegovo korištenje i obnavljanje predmet su rada Stanka Piplovića (*Dominikanski samostan u Trogiru u XIX. stoljeću*, 213-222). U 19. st. samostan je korišten za potrebe vojske. Razvojem konzervatorske službe u Hrvatskoj samostan je potpao pod brigu struke (Frane Bulić). Radovima na njegovom konzerviranju, završenim početkom 20. st. predstavljen je, uglavnom, njegov današnji izgled.

Slabije obrađenoj tematici vojne organizacije Dalmacije u vrijeme Austro-Ugarske svoj rad posvećuje Tado Oršolić (*Ustroj i služba austrijske kopnene vojske u Dalmaciji od 1867. do 1873.*, 223-245). Ključna 1867. godina u središtu je razmatranja, s novom vojnom organizacijom. Detaljno je obrađeno vojno-teritorijalno uređenje - spuštanjem do nivoa lokalne hijerarhije (jedinstvena vojna jedinica za cijelu Dalmaciju: XVIII. vojni divizion u Zadru), pomoćne vojne jedinice, smještaj vojske, mobilizacija i vojna obaveza. Reorganizaciju vojnog uređenja Austro-Ugarske autor povezuje s općim moderniziranjem u tadašnjoj Evropi. Niz političkih događaja u drugoj polovini 19. st. upravo proizilazi iz modernijeg izraza vojne sile.

Srpsku stranku u Dalmaciji karakteriziraju dva razdoblja, s prekretnicom u 1897. godini, smrću "lidera" Save Bjelanovića. Drugom razdoblju, s izraženim izostankom čvrstog vodstva stranke, kroz izraz i sukob liberalno-radikalne i konzervativne struje, Tihomir Rajčić posvećuje detaljniju analizu (*Sukobi unutar Srpske stranke u austrijskoj pokrajini Dalmaciji 1897.-1902.*, 247-260). Osnovni povod sukoba dviju struja nalazi se u definiranju srpske narodnosti u tadašnjoj Dalmaciji. Različitim pristupima obje struje težile su istom cilju, srbizaciji Dalmacije. Uz ponuđene analize, autor daje iscrpne komentare historiografskog rasta u proučavanju

Srpske stranke u Dalmaciji.

Drugi rad Stanka Piplovića posvećen je praćenju iskopavanja mauzoleja hrvatskih vladara na Otoku u Solinu 1898. godine (*Kako je otkriven mauzolej hrvatskih kraljeva u Solinu*, 261-276). Novim podacima o ulozi don Luke Jelića u otkrivanju mauzoleja autor djelimično osvjetljava ovo vrlo važno otkriće.

U prvom dijelu svoga rada Ante Brić daje statistički pregled članaka zadarskih listova *Narodni list* i *Hrvatska kruna* o drugom balkanskom ratu, a u drugom dijelu prikazuje glavne ideje koje su u praćenju rata isticali ovi listovi (*"Narodni list"* i *"Hrvatska kruna"* u *Drugom balkanskom ratu*, 277-298). S više statističkih pregleda autor prezentira jako izražen utjecaj drugog balkanskog rata u Dalmaciji, naročito u *Narodnom listu*. *Narodni list* odražava politiku Hrvatske stranke, a *Hrvatska kruna* je glasilo Stranke prava u Dalmaciji. Različita politička orijentacija odražava se i na pisanje o ovom ratu. Dok *Narodni list* ustrajava na podršci Srbiji i južnoslavenstvu, *Hrvatska kruna*, uz načelno neutralni stav prema stranama u ratu, simpatizira Bugarsku i osuđuje srbo-hrvatsvo kao negaciju hrvatske nacionalne ideje.

Među bilješkama (ocjene i prikazi) nalaze se stručni pogledi na više novijih publikacija. Radovi su snabdjeveni pratećim uvodnim metodološko-suštinskim sažecima i sažecima na stranim jezicima.

Stabilizirani godišnjak kvalitetne tehničke opreme, zadarski *Radovi* su i ovim sveskom ostvarili historiografski rast. Nizom zanimljivih, svježih i poticajnih radova unaprijeđena su saznanja i proširena je osnova u proučavanju Zadra i njegove okolice, Dalmacije, Hrvatske i njenog susjedstva.

Esad Kurtović

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 17 (1999), Zagreb, 290 str.

Svojim sadržajem najnoviji broj *Zbornika* višestruko upućuje na pozornost stručne javnosti. Pored niza svježih radova iz hrvatske prošlosti, metodološkim postavkama približenih modernoj svjetskoj historiografiji, u njemu su prezentirani rezultati rada Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u posljednjih 50 godina. Njegovim iščitavanjem starije generacije osvjehit će spoznaje o proživljenom i u struci priznatom kroz istaknuti rad Odsjeka, a mlade naučiti podosta potrebnog što bi trebali znati o vrhunskim rezultatima, naročito na polju izdavanja građe, radu na pomoćnim povijesnim znanostima, kao i djelatnicima hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća. U koncepciji *Zbornika* prezentirano je nekoliko cjelina. Prednost je data ustaljenoj rubrici novih stručnih i izvornih znanstvenih radova.

Župa Zmina prostirala se od današnjeg Crivca do Neorića, te od Svilaje do Kočinjeg brda, na području srednje i zapadne Zagore. Plemićima ove župe pažnju posvećuje Krešimir Kužić u svome radu (*Plemići s područja župe Zmina u srednjem vijeku*, 5-15). Plemenitiji ljudi Zmine potjecali su od dvanaest hrvatskih plemena a zabilježeni su kao didići. Najranije se poimenično spominju članovi roda Neorić, 1270. godine. Ističu se i plemići roda Dubravčić. Među doseljenim vlasima je istoimeni rod Dubravčića. Malo se zna o svakodnevnici Zmine. Autor pretpostavlja da se ona nije razlikovala od one u okolnim područjima Knina, Poljica, Cetine i Klisa. U drugoj polovini 15. st. Zmina je došla pod vlast Osmanlija, dok je plemstvo prebjeglo u Split i Senj.

Oporuke pripadaju rijetkim dokumentima koji su zapisivani sa željom i slobodnom voljom pojedinaca iz svih društvenih slojeva. U njima se osjeća proračunatost i odmjeravanje značaja svakog legata, ne samo u ekonomskoj,

nego i na pobožnoj razini. One sadrže podatke o nasljeđivanju, vlasništvu, kao i pobožnosti oporučitelja. Težište rada Zorana Ladića je predstavljanje studija i članaka, te smjernica europske i američke medievalistike u proučavanju svakodnevnog života kroz oporuke (*Oporučni legati pro anima i ad pias causas u evropskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna*, 17-29). Pregled stanja istraženosti oporuka u svjetskoj historiografiji pokazuje da je ona pod utjecajem rastezljive i neodržive podjele na izučavanje pobožnih i religioznih motiva (francuska škola) s jedne, i ekonomskih pitanja (engleska škola) s druge strane. Područja istraživanja su široka, s pretežnim pravcem prepoznavanja svakodnevnice u životu srednjovjekovnog čovjeka. Podaci iz oporuka omogućavaju više saznanja o materijalnoj kulturi urbanih sredina (naročito interijera srednjovjekovne gradske kuće), demografije (mortaliteta i nataliteta), više aspekata pobožnosti (odnos prema smrti, mise za spas duše, mjesto pokopa, ceremonija pokopa, darivanje crkvenih ustanova i crkvene hijerarhije, darivanje ubogih i siromašnih), mentaliteta uopće. Svjetskoj historiografiji priključuju se dometi hrvatske historiografije kroz radove Lovorke Čoralić, Zdenke Janeković-Römer kao i autora Zorana Ladića.

Na osnovu notarskih dokumenata Državnog arhiva u Zadru Sabine Florence Fabijanec prati profesionalnu djelatnost zadarskih trgovaca (*Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u XIV. i XV. stoljeću*, 31-60). Analiza je usmjerena na 11 trgovaca u Zadru. Dok se u početku kao profesionalni trgovci prate samo Mlečani, tijekom 14. i 15. st. sve je više domaćih trgovaca. Vremenom se i stranci čvršće vezuju za sam grad. Poslovanja se proširuju i razgranjuju. U početku su to samostalni trgovci koji se povremeno i kratkotrajno udružuju da bi s vremenom pravili dugotrajna društva i kompanije. Ekonomska moć neplemića izjednačava se sa zadarskim patricijatom. Uprkos mletačkom pritisku, mnogi od njih uspješno se snalaze i pod mletačkom vlašću.

Niz modernih presjeka rezultata proučava-

nja hrvatskog srednjovjekovlja (J. Šidak, T. Raukar) ukazuju da nedostaju noviji sveobuhvatniji pristupi za 15. st. To je polazište rada Ivana Jurkovića (*Turska opasnost i hrvatski velikaši - knez Bernardin Frankapan i njegovo doba*, 61-83). Žilava odbrana od osmanske opasnosti nalazi se u ekonomskoj podlozi i društvenom statusu velikaša u Hrvatskoj. To je elemenat zainteresiranosti kojim velikaši brane stečene pozicije. Iscrpnim analizama pitanje pojma feudalne anarhije 15. st. autor postavlja na nove osnove: u riječima kneza Bernardina to je borba za goli opstanak, domišljanje kako da se ne izgube posjedi. U toj grčevitoj borbi na putu ka novoj Hrvatskoj uloga velikaških porodica bila je odlučujuća.

Među doseljenicima iz Dalmacije, u Veneciji su se patriciji lakše i učestalije uključivali u javne tokove života. Kroz oporuke patricija podrijetlom s istočne jadranske obale Lovorka Čoralić prati više segmenata života i rada koji karakteriziraju i određuju njihovo prisustvo (*Oporuke dalmatinskih patricija u Mlecima (XV.-XVIII. st.)*, 85-109). Bogatom izvornom elaboracijom oporuke dalmatinskih patricija u Veneciji predstavljene su kao izuzetno vrijedni izvori za proučavanje migracija i Dalmacije uopće. Dalmatinski patriciji najčešće ne borave trajno u Veneciji. Tamo su povremeno, zbog obiteljskih ili poslovnih razloga. Prisustvom prednjače patricijske obitelji iz Zadra, Šibenika, Splita, Trogira i Hvara. Najčešća mjesta prebivanja su *Castello* i *S. Marco*. Imaju visok novčani kapital i razgranate poslovne veze. Povezani su unutar društvene skupine, kako poslovanjem, tako i srodstvom. Često daruju vjerske ustanove i hijerarhiju u domovini. Nisu previše vezani za druge niže društvene slojeve dalmatinskog iseljništva (pučani), ali su i tu prisutni. U prilogima autorica daje popis oporuka dalmatinskih patricija u Veneciji (29), te tri oporuke u cjelini.

Svojim radom Zoran Velagić osvjetljava tri strane knjiškog posla 18. st.: vjeru u knjigu, načine pisanja i načine kojima autori opismenjavaju čitatelja (*Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestog sto-*

ljeća, 111-131). Iscrpnom analizom obuhvaćeni su autori koji omogućavaju pristup problematici. Vjera u knjige izražava se riječima pisca, ona je lični duhovnik pojedinca ili obitelji koji uči ispravnom životu i onda kada nema misionara ili propovjednika. Knjiga 18. st. je čuvar znanja. Autori žele jednostavno i razumljivo pisati kako bi ih šire čitateljstvo razumjelo. Zato žele sakupiti svo znanje pred čitatelja, ispisati ga jezikom puka, da ono bude rezultat usvajanja govornog jezika puka. Glasno čitanje je uobičajeni način pouke onoga vremena. Čitač je dodatno napisano pretvarao u usmeni oblik koji su slušatelji mogli razumjeti. On je posredovao u odnosu između pisane i usmene kulture. U tom pravcu su pravljene prve početnice, koje su trebale osposobiti puk da prihvati pouku. Autorima nije nedostajalo smisla za stvarne potrebe puka, nedostajalo im je obavezno institucionalizirano školovanje na narodnom jeziku, koje će uslijediti u 19. st.

Predmet rada Tomislava Markusa je analiza otpora hrvatskih političkih krugova i javnog mnijenja prema politici germanizacije i centralizacije bečke vlade tijekom 1850. godine. (*Otpor centralizaciji i germanizaciji u banskoj Hrvatskoj 1850. godine*, 133-162). Germanizacija sužava proglašeno načelo nacionalne ravnopravnosti u Habsburškoj monarhiji i političku autonomiju Hrvatske. Detaljnije analize date su stavovima bana Jelačića, Banskog vijeća, županijskih i gradskih poglavarstava, te opozicijskih zagrebačkih novina. U prilogima autor objavljuje 8 dokumenata koji ukazuju na probleme hrvatske politike i javnosti prema bečkoj vladi.

Književnost hrvatskog preporoda tražila je srednjovjekovne junake koji su trebali odgovoriti ratnim zahtjevima modernog vremena. Skenderbeg je u tom kontekstu imao posebno mjesto. Musa Ahmeti pažnju usmjerava na jedan neiskorišteni rukopis Ivana Kukuljevića Sakcinskog o Skenderbegu (*Jedan nedovoljno poznati rukopis I. Kukuljevića Sakcinskog o Skenderbegu*, 163-178). Rukopis koji se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu predstavlja nedovršenu dramu kojoj nedostaje nekoliko scena

prvog, trećeg i četvrtog čina.

Autor detaljnije analizira opis rukopisa, izvore Sakcinskog i sadržaj rukopisa.

Drugu cjelinu časopisa predstavljaju referati koji su u povodu 50-godišnjice Odsjeka za povijesne znanosti HAZU pročitani na njejoj proslavi 30. lipnja 1998. godine. Opis proslave povodom ovog zavidnog jubileja daje direktor Zavoda Ante Gulin (*Obilježavanje 50. obljetnice utemeljenja Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (1948.-1998.)*, 180-181). Plodnim radom Odsjeka na izdavanju izvora posvećen je referat Mirjane Matijević-Sokol (*Izdavanje povijesnih izvora*, 181-184). Vesna Gamulin Tudjina je dala pregled izdavačke djelatnosti članova Odsjeka (*Monografije, studije i priručnici članova Odsjeka*, 184-187). Zoran Ladić detaljno analizira Zbornik, periodičnu publikaciju Odsjeka (*Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu*, 188-192). Referat Damira Karbića posvećen je pitanju suradnje Odsjeka s inozemstvom (*Suradnja Odsjeka s inozemnim znanstvenim ustanovama*, 192-194). Josip Barbarić daje presjek rada Zavoda na izdavanju srednjovjekovnih izvora (*Znanstveno-istraživački projekt: "Srednjovjekovni izvori za hrvatsku povijest"*, 194-197), dok Hodimir Sirotković pravi analizu svježe objavljenih "Dodataka" u tom projektu (*Predstavljanje prvog sveska Dodataka Diplomatičkog zbornika Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 198-200). Na kraju ove cjeline Damir Karbić i Zoran Ladić dali su bibliografiju prvih 16 brojeva Zbornika (*Sadržaj "Zbornika Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti"*, vol. 1-16, (1954-1998), 203-218).

U trećoj cjelini Ante Gulin, Aleksandra Kolarić i Zoran Ladić kraćim ali bogatim skicama predstavili su čelne djelatnike Odsjeka zadnjih 50 godina: Marka Kostrenčića (1884-1976), Vladimira Aleksejevića Mošina (1894-1987), Zlatka Herkova (1904-1994), Ljubu Bobana (1933-1994), Igora Karamana (1927-1995), Hodimira Sirotkovića (*1918) i Miro-

slava Kurelca (*1926.) (*Voditelji i ravnatelji Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (1948.-1998.)*, 219-234).

U *Ocjenama i prikazima* predstavljeno je 14 novih izdanja. Na kraju Zbornika, perom Miroslava Kurelca, dato je posmrtno slovo Branku Fučiću (*In memoriam, Branko Fučić (1920.-1999.)*, 284-286).

Esad Kurtović

Povijesni prilozi 18 (1999), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 476. str.

Najnoviji broj *Povijesnih priloga* zastupljen je s osam izvornih znanstvenih radova, redovnom rubrikom intervjua i pogledima na niz novijih izdanja. U rubrici Rasprave zastupljeni su članci koji tretiraju problematiku prošlosti od srednjeg vijeka do suvremenog doba, pretežno kroz prizmu povijesti Hrvatske. Zamašnim izvornim elaboracijama i izbrušenom metodologijom prepoznaju se kao kvalitetni stručni izraz koji zaslužuje respekt i pažnju struke. Razlog više su i aktualna definiranja raznolikosti hrvatske historiografije, za koju se Hrvatski institut za povijest zalaže kroz stranice svoga časopisa.

U hrvatskoj historiografiji problematika obitelji i roda u posljednje vrijeme dobiva značajne istraživačke zahvate. Neistraženoj strukturi srednjovjekovne trogirске obitelji svoj rad posvećuje Zdenka Jelaska (*Trogirska srednjovjekovna obitelj (XIII.-XIV. stoljeće*, 9-51). Izvorna grada, notarski i sudski spisi omogućavaju sagledavanje strukture trogirске obitelji od 13. stoljeća obzirom na gradsko stanovništvo (plemići i pučani), dok je život obitelji seoske okoline (distrikualaca) i dalje u tami. Nakon definiranja pojmova srodnika i obitelji, autorica analizira broj članova obitelji i njihovu strukturu, zasnivanje obitelji, položaj i odnos muža i žene, roditelja i djece. Na kraju, pažnju

posvećuje izvanbračnim vezama i izvanbračnoj djeci. Rad je snabdjeven preglednim tablicama u kojima je prikazana struktura trogirске obitelji prema izvornim pokazateljima.

U Veneciji, u vrijeme svoje najintenzivnije prisutnosti nemletačko stanovništvo činilo je oko 20% ukupnog stanovništva. Ono je u Veneciji usadilo obilježje kreativne multikulturalnosti. Cilj rada Lovorke Čoralić je predstavljanje obilježja hrvatske Bratovštine sv. Jurja i Tripuna u Veneciji od njenog osnivanja (1451. godine) do suvremenog doba (*"Scuola della nation di Schiavoni" - hrvatska Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima*, 53-88). Nakon prezentiranja izvorne građe (pohranjene u sjedištu Bratovštine, kao i niza serija Državnog arhiva Venecije), autorica prati povijesni razvoj Bratovštine, njeno unutarnje ustrojstvo, strukturu članstva, oblike djelovanja i umjetničku baštinu kojom su Hrvati doprinosili sveukupnosti mletačke kulturne baštine. Okupljajući izbjeglice, prognanike, hodočasnike, privremeno ili trajno nastanjene stanovnike Venecije, Bratovština je bila mjesto zaštite, pomoći, snalaženja i središte u kojem se čuvala i njegovala domovinska svijest iseljenika s cjelokupnog hrvatskog područja. Njena opstojnost svjedočanstvo je neprekinute komunikacije dviju jadranskih obala i uloge hrvatske sastavnice u povijesti Venecije.

Razdoblje revolucije i političkog pokreta 1848-1849. godine jedno je od najznačajnijih u političkoj i društvenoj prošlosti sjeverne Hrvatske u 19. stoljeću. Predmet rada Tomislava Markusa je praćenje političke kulture tog vremena (*O nekim pitanjima političke kulture u Hrvatskoj 1848.-1849. godine*, 89-120). U prvom dijelu rada autor obraća pažnju na određene filozofske koncepcije o pitanju slobode i tolerancije i njihove vezanosti za stvaranje građanskog društva od 17. i 18. stoljeća nadalje u zapadnoj Evropi. U drugom dijelu rada analizirani su elementi političke kulture u Hrvatskoj. Među političkim pitanjima koja su dominirala u ideologiji hrvatskog pokreta 1848-1849. godine u težnji za uspostavljanjem građanskog društva ključnim se čine miješanja

starih i novih sistema i vrijednosti, koji će predodrediti kasniji društveni razvitak. Tada se polažu stvarni temelji izgradnje novog hrvatskog društva.

Glavno obilježje humorističko-satirične štampe je da raznim formama izražavanja na duhovit način komentira aktualne političke i društvene pojave. Prilog Jasne Turkalj razmatra pravaško novinstvo kroz list *Zvekan* (Zagreb, 1867. godine) (*Zvekan - humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške propagande*, 121-160). Ton i pečat listu davao je Ante Starčević. Analizom niza konkretnih komentara svakodnevnice autor prezentira poglede Ante Starčevića na situaciju u Hrvatskoj. Pored izražene kritičnosti prema vremenu i postojećem stanju u društvu, glavni predmet napada je ideologija i politika Narodne stranke. Prestanak izlaska lista pokazuje da prvo pravaško glasilo tokom 1867. godine nije postiglo očekivane rezultate i da je Ante Starčević toga bio svjestan.

Proučavanje etničke i stranačke pripadnosti u vodstvu novčanih zavoda u Hrvatskoj nije bilo detaljnije analizirano. Predmet rada Natalije Rumenjak je praćenje srpske elite u Hrvatskoj u vrijeme Khuena Héderváryja (*Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine - osvrt na srpsku elitu 1882.-1900. godine*, 161-239). Osnovu za proučavanje predstavljaju financijski imenici Austro-Ugarske (*Compass*) koji su objavljivani i u Hrvatskoj. Dobiveni podaci, u svrhu analize, prepoznavanja etnosa i stranačke pripadnosti, dodatno su prepoznavani mnoštvom upotrebljenih izvora, štampe prije svega. Relativnost statističkih pokazatelja uvjetuje djelomičnost istraživanja i davanje okvirnih rezultata. Srpska elita ističe se prisutnošću u novčanim zavodima u Srijemu kao pripadnica Narodne stranke. Pored datog Popisa i iscrpnog komentara, u cjelini metodološki nazvanog "prijedlog baze podataka za socijalno-historijske analize", data su zaključna razmatranja i u prilogu pregled stanja imovine srpskih novčanih zavoda 1900-1903. godine.

Najopsežnijim radom u časopisu Mira Kolar-Dimitrijević prikazuje Hrvatsku u vri-

jeme bana Pavla Raucha (*Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme*, 241-323). Radom se ukazuje na potrebu revaloriziranja razdoblja banovanja Pavla Raucha (siječanj 1908. - veljača 1910. godine). Prema iznijetim analizama proizilazi da je Hrvatska napredovala u ovom periodu, kao i da je sve činjeno da se taj napredak spriječi i, kasnije, pripiše drugima. Ban Rauch je vodio politiku u interesu Hrvatske, imao je povjerenje cara, nije bio Mađaron niti uopće stranački angažiran, a nije bio ni neprijateljski raspoložen prema Srbima, čiju je budućnost vidio u Hrvatskoj. Težište njegove politike bilo je u ekonomskom programu, za koji nije imao razumijevanje, naročito kod plemstva na koje se oslanjao. Kroz ekonomiju ban Rauch je težio da ojača i osamostali Hrvatsku.

Među značajnijim dokumentima novije hrvatske povijesti je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Ona je predmet razmatranja Berislava Jandrića (*Pogledi na Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, 325-371). U uvodnom dijelu daju se opći podaci o izdavanju Deklaracije i događajima koji su uslijedili nakon njene objave. Zahvaljujući novoj građi, autor prezentira rad komunista na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pri kažnjavanju pojedinaca putem pregleda iscrpljujućih sjednica. Pustivši na mnogim mjestima da građa sama za sebe govori, autor je omogućio prepoznavanje direktiva kojima je spriječavan nacionalni izraz Hrvata. Ističe se činjenica da je dimenzija pritiska neutralizirala dijalog.

"Malo ledeno doba" zahvatilo je Evropu početkom 16. stoljeća i potrajalo sljedećih tristo godina. Ono je razmatrano u radu Krešimira Kužića (*Zabilježbe o "malom ledenom dobu" i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima*, 373-404). Pored analize pojavnih manifestacija i posljedica "malog ledenog doba", autor obrađuje i faktore koji su uvećavali posljedice zahlađenja i produbljivali siromašenje prirodne sredine. U drugom dijelu rada, na temelju značajnog uvida u ljetopisnu literaturu, dati su tablični pregledi kojima se kroz duži vremenski

period sveobuhvatno prikazuje postepeno pogoršavanje klime.

Poticaj za intervju s domaćim povjesničarima na stranicama časopisima aktualni su "nesporazumi" koji se u posljednje vrijeme "osjećaju" na razinama pojedinaca i institucija, Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta i Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba. Za sugovornike su izabrani medievalisti Neven Budak i Mladen Ančić putem paralelnog razgovora, s gotovo istim pitanjima (Intervjui, 405-424).

Esad Kurtović

Vrela i prinosi, Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima, knj. 21, Radovi međunarodnog znanstvenog skupa "Isusovac Juraj Mulih (1694.-1754.) i njegovo doba", ur. **Vladimir Horvat**, Zagreb, 1996-97., 307. str.

U mjesecu studenom g. 1994. u Zagrebu je, u organizaciji Filozofsko-teološkog instituta Družbe Isusove, održan interdisciplinarni međunarodni znanstveni skup *Isusovac Juraj Mulih i njegovo doba*. Radovi s toga skupa objavljeni su u Zborniku koji je, kao 21. knjiga edicije *Vrela i prinosi*, tiskan za godinu 1996/97., ali je objelodanjen tek 1998. godine. Glavni i odgovorni urednik Zbornika jest isusovac Vladimir Horvat. Budući da je skup održan pod pokroviteljstvom Razreda za filološke znanosti HAZU, Zbornik započinje pozdravnim govorom pok. akademika Božidara Finke, koji je u vrijeme održavanja skupa bio tajnik Razreda. Iza toga slijedi 20 radova koji s različitih aspekata osvjetljavaju život i djelo Jurja Muliha, te razdoblje u kojem je djelovao. Autor prvog od njih jest isusovac Ivan Fuček, nedvojbeno najbolji poznavatelj te, u hrvatskoj kulturnoj povijesti iznimno važne ličnosti. Među inim, ističe Mulihoovo izražavanje na književnim jezi-

cima temeljenim na svim trima narječjima hrvatskoga jezika, ovisno o potrebama čitatelja, te njegovu važnost za očuvanje vjere, jezika i nacionalne svijesti Hrvata u dijaspori, a naravno, i u domovini. Ivan Fuček je autor još jednog teksta u Zborniku pod naslovom "Mulih kao moralist". U tekstu koji potpisuje Ivan Golub riječ je o biblijskim temama u Mulihovim djelima, a u tekstu Zvonimira Bartolića o Mulihovim kajkavskim baroknim tekstovima.

Zoran Velagić piše o Mulihojvoj prosvjetiteljskoj djelatnosti i s tim u svezi o njegovim početnicima, tzv. *abecevicama* na kajkavskom i štokavskom književnom jeziku. Posebnu je pozornost posvetio *Abecevicima slovenskim* iz 1748., koja je objavljena na štokavštini temeljenoj na posavskim ikavskim govorima slavonskog dijalekta štokavskog narječja, te Mulihovim čakavskim tekstovima. Pritom podsjeća na Mulihov običaj da uvijek piše jezikom temeljenim na dijalektnoj osnovici puka kojemu je pojedino djelo namijenjeno. Zoran Velagić je autor i priloga o prije nepoznatoj štokavskoj *Abecevicima* iz 1737. godine. Na osnovi tekstološke analize zaključuje da je Mulih autor i toga djela. To nije jedino novopronađeno djelo o kojemu piše Velagić. Naime, taj autor, zajedno s Mijom Koradom, predstavlja i novopronađeni Mulihov štokavski molitvenik *Duhovna hrana* iz 1746. godine, koji je sadržajno gotovo istovjetan kasnijem kajkavskom molitveniku iz 1748., nazvanom *Nebeska hrana*, naravno, istoga autora. Citiraju odlomak u kojemu se Mulih ispričava svojim štokavskim čitateljima zbog nedovoljnog poznavanja idioma na kojem za njih piše. Korade je također autor još jednoga teksta u kojem s povijesnog i teorijskog aspekta analizira pojavnost pučkih misija, posebice u 18. stoljeću. O Mulihojvoj misionarskoj djelatnosti općenito piše i Josip Antolović, dok se Ante Sekulić posebice usredotočuje na takvu Mulihoovu djelatnost među bunjevačkim Hrvatima u Bačkoj. Budući da je na istom području stoljeće prije djelovao Mulihov redovnički subrat Bartol Kašić, Ante Sekulić uspoređuje ta dva razdoblja u duhovnoj povijesti bačkih Bunjevaca. Za razliku od Sekulića, u središtu pozornosti Nikole

Benčića jest misijsko djelovanje Jurja Muliha na gradišćanskohrvatskom govornom području, tj. na teritoriju današnje države Austrije i zapadne Mađarske. Zato nije začudno što ga ponajprije zanimaju Mulihovali čakavski tekstovi temeljeni na dijelu gradišćanskohrvatskih govora koji pripadaju srednjočakavskom ikavsko-ekavskom dijalektu čakavskog narječja. Usput upozorava i na stanovite kajkavizme u tim tekstovima. I ini Mulihovali tekstovi bili su zanimljivi autorima priloga u ovom Zborniku. Tako npr. Vladimir Dugalić analizira šest Mulihovih molitvenika, koje po opsegu dijeli na velike, srednje i male. Među velike pripadaju molitvenici *Duhovna hrana* (1746.) i *Nebeska hrana* (1748. i kasnija izdanja), među srednje *Duhovne mrvice* (1749. i kasnija izdanja) i *Nebeska hranica* (1748.), a među male kajkavska djela *Duhovni posel* (1731.) i *Drobtinica molitvena* (1751.).

U središtu pozornosti Alojza Jembriha bila je Mulihovala misijska djelatnost među ondašnjim zapadnougarskim Hrvatima, tj. na današnjem gradišćanskohrvatskom govornom području. Spominje Mulihovala pohode na to hrvatsko govorno područje godine 1750. i 1751., dok Ivan Fuček u svojoj monografiji o Jurju Mulihi navodi 1749. i 1750. godinu, te usto četiri gradišćanskohrvatska sela u kojima je naš isusovac misijski djelovao 1730. godine. Pozivajući se na gradišćanskohrvatskog znanstvenika Nikolu Benčića, Alojz Jembrih ističe kako "sela u kojima je propovijedao otac Mulihi još i danas govore hrvatskim jezikom" (str. 122). Ta je tvrdnja samo djelomice točna. Naime, od četiri sela koja je Mulihi posjetio 1930. tri su već odavna u potpunosti ponijemčena. To su sela Ketelj (Neumarkt im Tauchental), Miška (Mischendorf) i Sveti Mihalj (Sankt Michael im Burgenland) u južnom Gradišću u Austriji. U Ketelju i Svetom Mihalju Mulihi je misijski djelovao i 1749. godine. Iste je godine bio u još 14 sela gradišćanskohrvatskog govornog područja, od kojih je Rohunac (Rechnitz) u južnom Gradišću u potpunosti ponijemčen, Božok (Bozsok) u zapadnoj Mađarskoj u potpunosti pomadaren, a u Santaleku (Stegersbach) u ju-

žnom Gradišću hrvatski je jezik na izdisaju. Od 24 sela gradišćanskohrvatskog govornog područja u kojima je Mulihi djelovao 1750. godine u potpunosti su asimilirani Rosvar (Rusovce) u zapadnoj Slovačkoj i Ivanci (Gyorszentiván) u zapadnoj Mađarskoj. U Cimofu (Hof am Leithagebirge) i Cundravi (Au am Leithaberge) u Donjoj Austriji sačuvani su tek tragovi gradišćanskohrvatskog govora, dok su Gieca (Kittsee), Lajtica (Pötzneusiedl) i Raušer (Gattendorf) u sjevernom Gradišću gotovo posve ponijemčeni. Budući da je svoje *Duhovne jačke* Mulihi namijenio vjernicima upravo na gradišćanskohrvatskom govornom području, Jembrih analizira jezik te pjesmarice. Upozorava na kajkavizme u tom djelu te uspoređuje jezična rješenja za iste pjesme u kajkavskoj *Nebeskoj hranici* i u čakavskim *Duhovnim jačkama*.

Tekst Tatjane Puškadije Ribkin usredotočen je na kajkavsko Mulihovalo djelo *Zakon bratinstva* iz godine 1740., a tekst franjevacu Franje Emanuela Hoška na katekizam *Škola Kristuševa* iz 1744. godine, koji razmatra u kontekstu katekizamske literature u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća. O Mulihovaloj zastupljenosti u povijestima hrvatske književnosti piše Vladimir Horvat, koji smatra da to djelo u književnom smislu do sada uglavnom nije bilo adekvatno vrednovano.

Glazbenom aspektu Mulihovih djela posvetili su se Hrvojka Mihanović-Salopek i Ennio Stipčević. Hrvojka Mihanović-Salopek također ističe da je jezik pojedinih misijskih pjesmarica temeljen na onom od tri hrvatska narječja kojemu je govornom području pojedina pjesmarica namijenjena, dok Stipčević razmatra Mulihovala pjesme u svjetlu isusovačke glazbene tradicije.

Zanimljivo je da jedan tekst u Zborniku nije objavljen na suvremenom hrvatskom književnom jeziku nego na đurđevčkom govoru koji pripada podravskoj grupi govora križevačko-podravskoga dijalekta kajkavskoga narječja. To je tekst đurđevčkog pučkog pisca Đuke Tomerlina-Picoka u kojemu je riječ o Mulihovaloj misijskoj djelatnosti u Đurđevcu 1745. godine. Tekstu je pridodan mali tumač đurđevčkih ri-

ječi koje je autor u tekstu uporabio, s prijevodnim semantizacijama na standardnom jeziku.

Najopsežniji te ujedno i znanstveno najiscrpnije obrađen tekst u ovom Zborniku jest studija Ivice Martinovića o Mulihovoj kajkavskoj *Abecevice* iz godine 1746., čiji je jedini primjerak (i to drugog izdanja) osobno otkrio 1994. g. u knjižnici Dubrovčanina Ivana Bizzara u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. O tom se djelu do spomenutog pronalaska nije ništa znalo pa je, prema tome, novootkriveni dubrovački primjerak, koliko je poznato, jedini postojeći. Na taj je način pronađena, prema dosadanjim spoznajama prva tiskana kajkavska početnica, koja je potvrda Mulihove prosvjetiteljske djelatnosti među kajkavcima. Stoga je Martinović 1997. priredio pretisak te knjige (u 600 primjeraka) u nakladi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu. U ovom Zborniku Ivica Martinović tekst te Mulihove *Abecevice* analizira s različitih aspekata. Najprije određuje genezu teksta, njegovu strukturu te tematske slojeve sadržaja *Abecevice*. Iza toga slijedi detaljna tekstološka analiza s osobitim obzirom na Mulihov slovopis te opis matematičkog dijela početnice. Ukratko, riječ je o prilogu koji zauzima gotovo četvrtinu Zbornika u cjelini.

Brzo snalaženje u Zborniku omogućuje zajedničko kazalo imena osoba i mjesta, iza kojega slijedi notni zapis jedne Mulihove popijevke. Zbog interdisciplinarnog karaktera priloga, a osobito zbog pojedinih dragocjenih priloga poznavanju Mulihova djela, taj će zbornik biti nezaobilazno štivo budućim istraživačima i svima ostalima zainteresiranima za tu problematiku.

Sanja Vulić

Acta Histriae IX. Prispjevki z mednarodne konference Čast: identiteta in dvoumnost neformalnega kodeksa (Sredozemlje, 12.-20. stoletje), Koper, 11.-13. november 1999. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 2000, 368 str.

Zbornik *Acta Histriae* u devetom broju donosi dio priloga s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Kopru 11.-13. studenog 1999. na temu *Čast: istovjetnost i dvosmislenost neformalnog kodeksa (Sredozemlje 12.-20. stoljeće)*. Zbog velikog broja sudionika prilozi su podijeljeni u dva dijela, te će drugi dio biti objavljen u sljedećem broju istog zbornika. U problematiku definiranja pojma časti u literaturi, te u prilogima s ovog skupa, kao i u problematiku shvaćanja i značenja tog pojma u različitim društvima uvodi nas Claudio Povoło u uvodu zbornika (I-XXXVI).

Frank H. Stewart, s Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu, u svom prilogu (*What is Honor*, 1-12, 13-28) daje usporedbu tradicionalnog zapadnoeuropskog kodeksa časti s kodeksom časti beduina na Sinajskom poluotoku i zaključuje da između njih postoje velike razlike. U odgovoru na pitanje koje je postavio u naslovu teksta, iznosi mišljenje da u teoriji pod pojmom časti u pravilu podrazumijevamo osobnu čast, odnosno pravo pojedinca da ga se poštuje kao jednakovrijednu osobu.

Problematici ženske časti u istarskim gradovima svoj je prilog posvetila Darja Mihelić (*Ženska čast v istarskih mestih - Trst, Koper, Izola, Piran, 14.-15. stoletje*, 29-40), koja je ovoj temi pristupila s dvije različite točke gledišta. Jedna je žensko, subjektivno, shvaćanje vlastitog dostojanstva, a druga objektivni stav okoline koja je okružuje, kako obitelji, tako i šire javnosti. Analiza je dovela do zaključka da su pravila o tome što je za ženu častno a što ne postavljali muškarci. Pitanje slobode izbora bračnog druga, ukoliko takav izbor nije bio po volji obitelji, već je vrijedao čast obitelji i roda, te promjene u stavu Crkve prema slobodi izbora pojedinca između 16. i 18.

stoljeća istražuje Daniela Lombardi u tekstu *Scelta individuale e onore familiare: conflitti matrimoniali nella diocesi fiorentina tra '500 e '700* (111-128).

Temom propadajućih brakova i izokretanjem pojma časti u sporovima među supružnicima u kasnorenesansnoj Veneciji bavi se u svom prilogu Joanne M. Ferraro (*Honor and the marriage wars of late renaissance Venice*, 41-48), koja iznosi podatke o tome kako su žene štitile svoju čast ocrnjujući čast svojih muževa pred svjetovnom i crkvenom vlašću. Odgovor žena na optužbe muževa da su preljubnice bilo je optuživanje muževa da su ih na to naveli svojim ponašanjem, točnije preljubništvom, rasipništvom, impotencijom ili sodomijom. Utjecaj optužbi za spolnu nemoć na gubitak spolnog identiteta muškarca i na trajni gubitak časti muškarca u patrijarhalnom društvu razlaže Daniela Hacke u prilogu *Gendering men in early modern Venice* (49-68). O poimanju ženske časti nakon uvođenja strogo monogamnog poimanja braka Napoleonovim i austrijskim državnim zakonikom i odbacivanja tradicionalnih priležničkih veza govori Ivan Pederin u tekstu *Woman's honour in the tragedies of Wieland and Schiller and the sexual manners in XIXth century* (69-76).

Zoran Ladić u prilogu *The notion of honor in the relationship between the authorities and the subjects on the example of Zadar in the first half of the fourteenth century* (77-86) razmatra shvaćanje pojma časti s različitih polazišta: analizirajući značenje pridjeva *honorabilis* uz osobno ime; čast osobe kao pravo i privilegij u pravnim poslovima; političko značenje pojma časti izrađeno u odnosima Zadra prema Veneciji i hrvatsko-ugarskom kralju; te čast kao moralnu i ljudsku vrijednost. U prilogu *Le sens de l'honneur chez quelques hommes d'affaires à Zadar au XIVe et au XVIe siècle* (99-110) na primjeru četiri sudska procesa vođena zbog vrlo različitih kaznenih djela (dug, krijumčarenje oružja, umorstvo i silovanje) Sabine Florence Fabijanec istražuje poimanje časti među trgovcima u Zadru na prijelazu iz srednjega u novi vijek.

Časna obveza čuvanja duždeve vojne zastave na admiralskoj ladi, koju su imali pripadnici 12 bratstava iz Perasta od 1571. do 1797. godine, teškoće i koristi koje je donosila Perastu i njegovim stanovnicima tema su istraživanja Lovorke Čoralić u tekstu "*U Slavu Prejane Republike*": *peraški ratnici - čuvari duždevog stijega* (87-98).

James R. Farr je obradio sukob neformalnog kodeksa časti i službenog prava, koji je bio osobito izražen u Francuskoj 16. i 17. stoljeća (*Honor, Low and Sovereignty: The Meaning of the Amende Honorable in Early Modern France*, 129-138), a John Martin poimanje časti u 18. stoljeću na temelju jednog glasovitog spora između uglednih filozofa (*Honor among the Philosophes: The Hume-Rousseau Affair Revisited*, 181-194).

Tema časti u talijanskoj literaturi 16. stoljeća privukla je dvije autorice. Luciana Borsetto u tekstu naslovljenom *L'ufficio di scrivere "in soggetto di honore"*. Girolamo Muzio "*duellante*" "*duellista*" (139-158) obradila je ovu temu, usko vezanu uz poimanje viteštva i dvoboja tog doba, na primjeru djela Girolama Muzia. Odnos pojma časti i ugladene ljubavi u prilogu *Dell'amore dell'onore dell'onore dell'amore: L'innamorato di Brunoro Zampeschi* (1565) obrađuje Inge Botteri (159-180).

Poput L. Borsetto, temi dvoboja prilog su posvetili Daniela Fozzi i Mario Da Passano, ali su oni ovoj temi pristupili s pravnog stajališta, opširno obrađujući odnos talijanskih kaznenih zakona prema dvobojima (*Uno "scabroso argomento": il duello nella codificazione penale italiana (1786-1889)*, 243-304). Uloga dvoboja za obranu časti u Sloveniji i Austriji krajem 19. i na početku 20. stoljeća tema je rada Andreja Studena (*Kodeks časti na Slovenskem pred prvo svetovno vojno*, 305-314).

Michelangelo Marcarelli u prilogu *Onore della comunità, chiese e parroco. Un caso nella pianura friulana in età moderna* (195-206) obrađuje pitanje časti u sukobu dviju seoskih zajednica oko župnika.

Čast državnih činovnika, norme ponašanja

koje im je propisala carica Marija Terezija, a dopunjavali njezini nasljednici, otpor tim zahtjevima i sporost njihovog uvođenja (*Uradniška čast v 18. stoletju. Razmere v avstrijski Istri v času vlade Marije Terezije*, 207-224) tema su istraživanja Eve Holz u tekstu koji je usko vezan uz njeno izlaganje objavljeno u prethodnom broju ovog zbornika.

Mladen Vukčević obradio je *Poimanje časti u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj u 19. vijeku* (225-242) sa moralno-etičkog, sociološkog i filozofskog gledišta, prikazujući društvo koje je časti davalo prednost pred bogatstvom i prestižem u duhu srednjovjekovnog poimanja tog pojma.

Izvorne rasprave koje donosi zbornik *Acta Histriae* u ovom, kao i u prethodnim brojevima, zanimljive su studije civilizacijskih odnosa s brojnim mogućnostima usporedbe društvenog razvoja na širem alpskom i jadranskom prostoru, a u nešto manjoj mjeri i na europsko-sredozemnom prostoru.

Zdravka Jelaska

Sergej P. Karpov (ur.), *Crnomorsko primorje u srednjem vijeku*, IV. Sankt Peterburg: Altaleja, 2000., 446. str.

Prije deset godina, 1991., na Fakultetu povijesnih znanosti Moskovskog državnog sveučilišta osnovana je Radionica za povijest Bizanta i Crnomorskog primorja. Njezin voditelj, akademik, ravnatelj katedre za povijest srednjeg vijeka Sergej Karpov, okupio je grupu istraživača zainteresiranih za proučavanje procesa koji su se odvijali u tom području od 13. do 15. stoljeća.

Za samo nekoliko godina iskazao se uspjeh tog rada - Radionica je počela izdavati zbornik *Crnomorsko primorje u srednjem vijeku*. Poslije prvog broja zbornika, koji je objelodanjen 1991. godine, izašli su drugi (1993) i treći (1995). Uspjeh izvršenog rada ubrzo je bio za-

pažen i u međunarodnoj, među njima i hrvatskoj znanstvenoj literaturi. I meni je bilo posebno važno osvrnuti se na tu djelatnost u recenziji objavljenoj na stranicama *Analisa* (svezak 38, 2000., str. 392-396). I evo, sada je pred nama posljednji, 4. broj zbornika Radionice, u kojemu možemo pratiti put koji je Radionica prošla posljednjih godina. Taj put zaslužuje našu pažnju.

U prvom redu, grupa istraživača okupljena oko zbornika očito se nije raspala, nego je ojačala i pretvorila se u ozbiljnu znanstvenu zajednicu koja radi na istoj ili sličnoj problematici.

Sadržaj zbornika podijeljen je u dva dijela. Prvi dio nosi naslov "Pokušaj rekonstrukcije srednjovjekovnih arhiva Crnomorskog primorja XIII. do XV. stoljeća". Tu su dva nevelika članka iz pera S. Karpova i A. Talyzine u kojima su opisane najstarije odluke mletačkog Senata i njegova djelatnost u Tani. Oba članka kao da blokiraju neobično opširnu publikaciju N. Prokofjeve, posvećenu djelatnosti venecijanskog notara *Donata a Mano* 1413-1419. godine.

U publikaciju je uvršteno 156 dosad neobjavljenih ni posebno proučavanih spisa. Na njih se osvrnuo samo M. M. Kovalevski (1905. godine). Analiza N. Prokofjeve otkriva način rada notara, ispituje sastav i očuvanost kartulara u kojima su pohranjeni spisi i donosi zaključke o pismu i jeziku spisa. I naravno, konkretna razmatranja autorice, nastala tijekom proučavanja kartulara. Sve to čini pravu malu knjigu i, poput svake knjige, završava popisom imena.

Drugi dio zbornika, "Gradovi Crnomorskog primorja od XIII. do XV. stoljeća u sustavu međunarodnih odnosa u srednjem vijeku", opširniji je, svestraniji, čak i originalniji od prvog. Započinje istraživanjem R. Šurkova "Veliki Komneni i 'sinopsko pitanje' 1254-1277. godine". Tu je objavljena zadivljujuće sadržajna analiza odnosa nastalih u istočnom Sredozemlju u vezi s borbom za Sinop. Nabrojiti ću samo nekoliko naslova kratkih poglavlja na koja je podijeljen taj sadržajni članak, pa će či-

tatelj dobiti predodžbu o opsegu zahvaćenih problema. To su: "Iranski Mongoli i Zlatna Horda", "Seldžuci i Gruzija", "Mala i Velika Armenija", "Povratak u Sinop", "Mongoli i mameluci", "Malik i sahib Sinopa", i to ni izdaleka nije sve.

Sve u svemu, rijetko ozbiljan orijentalistički rad Šurkova završava zaključkom da su koncem 13. stoljeća Veliki Komneni izgubili interes za Sinop kao vrata iz Ponta za Carigrad i tu je tezu autor uvjerljivo obrazložio.

O. Barabanov obrađuje sudsku praksu denoveške zajednice u 15. stoljeću. J. Vinogradov poklanja pažnju natpisima kneževine Feodosije koji se nalaze u fondovima hersonskog muzeja, a rad A. Sazonova bavi se interpretacijom arheoloških spomenika kršćanskog Herzona.

S. Bliznjuk opisuje promjene u životu Famaguste nakon njezina prelaska pod vlast Đenovežana, završavajući opis smjelim zaključkom: "Izgubivši na površini, Famagusta se iz nakadašnjeg živog trgovačkog središta, nakon predaje otoka Veneciji 1489. godine, pretvorila u običnu utvrdnu na rubu kršćanskog svijeta" (str. 230). Rad S. Bliznjuka završava opširnim *Prilozima* (str. 230-275) u kojima su objavljena regesta i izvorni tekstovi dokumenata koji se čuvaju u Državnom arhivu Genove.

Još se moramo osvrnuti na jedan od najoriginalnijih radova objavljenih u četvrtom broju zbornika, na istraživanju A. Ponomareva "Teritoriji i stanovništvo denoveške Kaffe prema podacima iz knjigovodstvene knjige - *massarije* državne blagajne za 1381/1382. godinu". To je izuzetno iscrpan rad na oko 120 stranica (str. 317-443), a najsloženiji je u njemu tok autorova razmišljanja u rješavanju zadataka koje je sebi postavio. Ponomarev jasno pokazuje da na ta pitanja nije moguće odgovoriti uz pomoć tradicionalne metodike i analize prethodnih vrela. Neophodna je informacija "skriivena površnom pogledu" (str. 317). Da se do nje dode valja ponuditi drugi način analiziranja knjigovodstvenih knjiga.

Proučavanje knjigovodstvenih knjiga posta-

lo je moguće tek pošto su njihove kopije, koje je napravio S. P. Karpov, dopremljene iz Genove u Moskvu. Narav kasnije analize, njezini ciljevi, metodika cijelog spleta problema koje je Ponomarev sebi postavio, neobično je složena. Čak bih rekao da ona premašuje snage recenzenta - pa i tek jednostavno prepričati mogao bi samo "suaautor" analize. Stoga ću se usuditi samo utvrditi uspješnost analize koju je Ponomarev odabrao. Ona ima matematički karakter i nova je riječ u proučavanju etnokonzesionalnih svojstava stanovnika Kaffe. Izabrat ću samo jednu, dvije Ponomareve zaključne definicije. Na primjer, "Nastanak denoveške Kaffe i njezino okretanje gradskom životu za krimske etnose (značilo je) novu točku odbrojavanja... Rustikalne običaje (odsad) je trebalo preispitivati..."

Rezimirajući rezultate ove kratke ocjene četvrtog zbornika, s pravom možemo zaključiti da znanstvena razina istraživača koji su se oko njega okupili postaje sve raznovrsnija i ozbiljnija.

Maren Frejdenberg

(s ruskog prevela Mihaela Vekarić)